

ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΠΛΩΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΟΥ ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΙΚΗΣ ΨΥΧΗΣ

Β' ΜΕΡΟΣ

3ο παλαμικό άντεπιχείρημα κατά της ύπαρξεως “κοσμικής ψυχής” (ex quibus adversarius ipse fatetur)¹. Αυτό στηρίζεται σε μία θέση των ίδιων των Έννεάδων II, 1 και II, 2². Σύμφωνα με τον Πλωτίνο, η φυσική κίνηση της φωτιάς είναι άνωφερής· όταν όμως η φωτιά φτάσει στις έσχατιές του ούρα-
νου, αναγκάζεται να κινηθεί κυκλικά, διότι έξω από τον ούρανό δεν υπάρ-
χει χώρος για να ανέλθει³. “Αν είναι έτσι, λέει ο Παλαμάς, ποιός ο λόγος
να διατυπώσει κανείς μια θεωρία “μεταφυσική” και να ισχυριστεί ότι ο πύ-
ρινος κατά τον Πλωτίνο ούρανός κινείται από την “κοσμική ψυχή”, τη
στιγμή που ακόμα και η κυκλική κίνηση της φύσει άνωφερούς φωτιάς μπο-
ρεί να εξηγηθεί μέσω μιας θεωρίας καθαρά φυσικής.

Στην πραγματικότητα, όμως, ο Παλαμάς δεν δέχεται αυτή την εξήγηση
της κυκλικότητας της κινήσεως της φωτιάς. Προτού δοῦμε ποιά εξήγηση
υίοθετούσε ο ίδιος, ας δοῦμε εάν δικαίως καταλόγισε στον Πλωτίνο αντί-
φαση. Στο 1ο άντεπιχείρημά του είχε παραγνωρίσει τη φύση των σωμάτων
ως παράγοντα που καθορίζει την κίνησή τους· τώρα, στο 3ο, παραγνωρίζει
την “κοσμική ψυχή” ως τέτοιο παράγοντα, την ύπαρξη της οποίας ο
Πλωτίνος δεν συνάγει, βέβαια, αποσπασματικά από την κίνηση της φωτιάς,
αλλά: α) από την κίνηση του κόσμου εν γένει και β) από τη διδασκαλία του
για την υπόσταση του Νοῦ, από τον οποίο προέρχεται.

“Ας δοῦμε, τώρα, τις κοσμολογικές απόψεις που υίοθετεί ο Παλαμάς. “Ο
Παλαμάς απορρίπτει τη θεμελιώδη αριστοτελική θέση⁴, την οποία προσυπέ-
γραφε και ο Πλωτίνος, ότι εκτός του κόσμου και των σωμάτων του δεν

1. 4, 1-9 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *Gregory Palamas, The One Hundred and Fifty Chapters. Introduction, Critical Edition and Translation*, Toronto, 1988, p. 88 = ed. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρη-
γορίου του Παλαμά συγγράμματα, τόμος Ε'*, Θεσσαλονίκη, 1992, σσ. 39, 23-40, 1).

2. II, 1, 2, 13-20· II, 2, 1, 26-29.

3. Βλ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *Πλωτίνου, Έννεάς δευτέρα. Αρχαίο κείμενο, μετάφραση, σχόλια*,
Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών, 1997, σ. 195 (ad II, 1, 2, 13-20).

4. *Περί ούρανοῦ* I, 9 (279a 12-b3).

υπάρχει οὔτε κενὸ οὔτε χώρος. Πιστεύει ὅτι ὁ κόσμος καταλαμβάνει ἓνα μέρος μόνον τοῦ τόπου, γιὰ τὸν ὁποῖον ὑπονοεῖ πὼς εἶναι ἄπειρος καὶ πὼς πληροῦται ἀπὸ τὸν ἄπειρο Θεὸ (ὅπως ἐπληροῦτο καὶ πρὶν ἀπὸ τῆ δημιουργίας τοῦ κόσμου)⁵, ὁ ὁποῖος πληροῖ, φυσικά, καὶ τὸν τόπο ποὺ κατέχουν τὰ ἐντὸς τοῦ κόσμου σώματα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Παλαμᾶς θέτει φανερά ἀπὸ τῆ μία πλευρὰ ὅλα τὰ ὄντα (Θεὸς καὶ κόσμος) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν πρὸς πλήρωση χώρο, νοῶντας τὸν δεύτερο κατὰ τρόπο χαρακτηριστικὰ στωικὸ ὡς “ἄσώματον”. Ὡς γνωστόν, ἡ ἀποψη ὅτι ὑπάρχει ἄπειρο περιχώρησις κενὸ εἶναι στωικὴ⁶: παρομοίως, στωικὴ εἶναι καὶ ἡ σύλληψη τοῦ κενοῦ ὡς «ἄσωμάτου» καὶ συνεπῶς «ἀνυπάρκτου»⁷, δηλαδή ὡς ὑπαρκτοῦ κατὰ τρόπο ριζικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τῶν σωμάτων.

Δεδομένου ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶχε διαβάσει τὸ Πρὸς λογικοὺς καὶ τὶς Πυρρωνεῖους ὑποτυπώσεις τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ⁸, μπορούσε νὰ πληροφορηθεῖ τὴ στωικὴ διδασκαλία περὶ κενοῦ π.χ. ἀπὸ τὸ Πρὸς φυσικοὺς, ὅπου περιέχεται ἡ ὁρολογικὰ ἀκριβέστερη σχετικὴ μαρτυρία⁹. Ὅμως, πολὺ πιὸ εὐλόγο εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὴ διδασκαλία αὐτὴ τὴν ἀντλήσε ἀπὸ ἓνα ἔργο χρονικὰ ἐγγύτερό του καὶ ἄμεσα διδακτικοῦ χαρακτήρα: ἀπὸ τὸ Β' βιβλίο τῆς Εἰσαγωγικῆς ἐπιτομῆς τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη (Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως), ἑνὸς ἀπὸ τὰ πιὸ πολυδιαβασμένα φιλοσοφικὰ ἐγχειρίδια τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ἐποχῆς¹⁰, τὸ ὁποῖο ὁ Παλαμᾶς διάβασε καὶ χρησιμοποίησε ἐκτενέστατα στὰ Κεφάλαια 1-14 *in toto*¹¹. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἡ ἐν λόγῳ

5. 6, 6-8 (ed. R.E. SINKEWICZ, *op. cit.*, pp. 88-90 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 40, 19-21).

6. SVF, I: 94-96 (p. 26, 16-36)· II: 501-508 καὶ 524 (pp. 162,1-164,12 καὶ 167,10-14). Πβ. V. GOLDSCHMIDT, *Le système stoïcien et l'idée du temps (seconde édition revue et augmentée)*, Paris, 1969, pp. 26-30· S. SAMBURY, *Physics of the Stoics*, London, 1959, pp. 1, 43-44 καὶ 110-115.

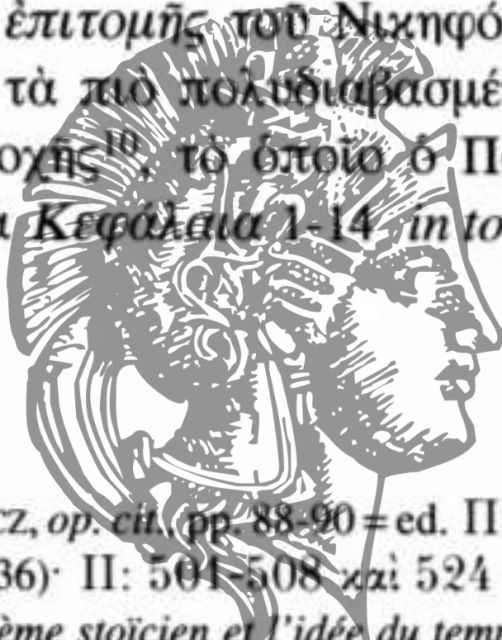
7. Βλ. ἐνδεικτικὰ SVF, II: 331 καὶ 543 (pp. 117, 21 καὶ 172,16).

8. Βλ. Ι.Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Αὐγουστίνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς. Τὰ προβλήματα τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς τριαδικῆς ψυχοθεολογίας*, Ἀθήνα (ἐκδ. «Παρουσία»), 1997, σσ. 64-79 καὶ 193-202.

9. I, 332: «Καὶ δὴ οἱ μὲν ἀπὸ τῆς Στοᾶς φιλόσοφοι διαφέρειν ὑπολαμβάνουσιν τὸ “ὅλον” καὶ τὸ “πᾶν”. “ὅλον” μὲν γὰρ εἶναι λέγουσι τὸν κόσμον, “πᾶν” δὲ τὸ σὺν τῷ κόσμῳ ἔξωθεν κενόν, καὶ διὰ τοῦτο τὸ μὲν “ὅλον” πεπερασμένον εἶναι (πεπερασται γὰρ ὁ κόσμος), τὸ δὲ “πᾶν” ἄπειρον· τοιοῦτον γὰρ τὸ ἐκτὸς τοῦ κόσμου κενόν» (= SVF, II: 524).

10. H. HUNGER, *op. cit.*, σ. 84 (πβ. Α.Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, «Ἡ φιλοσοφία [κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο]», στό: *Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους*, τόμος Θ', Ἀθήνα, 1979, σ. 353). Πβ. τὴν ἐγκωμιαστικὴ μνεία τῆς Ἐπιτομῆς ἀπὸ ἄγνωστο ἐπιστολογράφο τῶν ἀρχῶν ἢ τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ. (Ἐπιστολὴ 13, 2-5· ed. Σ.Κ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Μία συλλογὴ ἐπιστολῶν τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου», *Βυζαντινά*, 19, 1998, σ. 117): «Τῆς κατ' ἐπιτομὴν ἐκ τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων πονηθείσης βίβλου τῷ σοφωτάτῳ Βλεμμύδῃ δὸς ἡμῖν ἐπ' ὀλίγον μετασχεῖν, τὸν μὲν πατέρα τῆς βίβλου τῆς ἐπὶ τούτῳ μεγαλοφυΐας, ὡς τό γε εἶκός, ἐπαινούντων ἡμῶν, εἴπερ τινὸς τοῦ ὕψους τῆς αὐτοῦ διανοίας ἐφικέσθαι ἡμῖν γένοιτο...» (γιὰ τὴ χρονολόγησιν βλ. *art. cit.*, σ. 98).

11. Βλ. τὴ μελέτη μου: «Γρηγορίου Παλαμᾶ, Κεφάλαια ἑκατὸν πενήκοντα, 1-14: Περὶ

στωική διδασκαλία δὲν παρατίθεται δυσεντόπιστη μεταξύ ἄλλων διδασκαλιῶν, καὶ μάλιστα πρὸς ἀναίρεση, ὅπως συμβαίνει στὸν Σέξτο, ἀλλὰ ρητὰ υἱοθετούμενη καὶ συνειδητὰ (ἂν καί, ὅπως θὰ δοῦμε, προβληματικά) ἐνταγμένη ἐντὸς χριστιανικοῦ πλαισίου¹²:

κόσμου». Κείμενο, μετάφραση καὶ ἐρμηνευτικά σχόλια», *Βυζαντιακά*, 20, 2000, σσ. 293-348, *passim* (εἰδ. σ. 319).

12. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ἃς σημειωθεί ὅτι ὅλα τὰ ἀριστοτελικά χωρία ποὺ ἐπισυνάπτει ὡς παράλληλα ὁ R.E. SINKEWICZ στὴν ἐκδόση τῶν *Φυσικῶν καὶ θεολογικῶν κεφαλαίων* τοῦ Γρηγορίου γιὰ τὰ πρῶτα κεφάλαια, τὰ φυσικά, καὶ ποὺ μεταφέρει σχεδὸν αὐτούσια ὁ Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ στὴ δική του ἐκδόση, δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πραγματικά παράλληλα. Μολονότι θεωρῶ βέβαιον (σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἴδιον τὸν SINKEWICZ, *op. cit.*, p. 9, σημ. 30) ὅτι ὁ ἰδιαίτερα μελετηρὸς (ἀκόμα καὶ ὡς μοναχός) Παλαμᾶς εἶχε διαβάσει φυσικά καὶ κοσμολογικά ἔργα τοῦ ἀριστοτελικοῦ *corpus*, οἱ παράλληλές μεταξὺ τῶν πρώτων *Κεφαλαίων* καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Βλεμμύδη εἶναι τόσο πολλὲς καὶ τόσο χαρακτηριστικὲς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ἀναλυτικὸ ὑπομνηματισμὸ αὐτῶν τῶν κεφαλαίων (βλ. τὴ μελέτη μου: «Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κεφάλαια...*», σσ. 319 κ. ἐξ.), ὥστε πρῶτα πρέπει νὰ ἐξαντλήσει κανεὶς τὰ παράλληλα μεταξὺ Παλαμᾶ καὶ Βλεμμύδη, καθὼς, ἴσως, καὶ μεταξὺ Παλαμᾶ καὶ ἄλλων θεματικὰ παρεμφερῶν βυζαντινῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων καὶ πραγματειῶν, ὅπως τῆς *Συνόψεως τῶν φυσικῶν* τοῦ Συμεὼν Σήθ (*art. cit.*, σσ. 320, 322, 327-328 καὶ 335-336), καὶ μετὰ νὰ διερευνηθεῖ τὸ ἐνδεχόμενον ἄμεσων ἐξαρτήσεων τῶν *Κεφαλαίων* ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (ἐνδεχόμενον τὸ ὅτι, εἰκάζω, εἶναι ἐν προκειμένῳ ἰδιαίτερα μικρό). Ἡ μεσολάβηση τοῦ ἔργου τοῦ Βλεμμύδη ἀφορᾷ καὶ τὸ ποιά ἔργα τοῦ ἀριστοτελικοῦ *corpus* διάβασε ἢ χρησιμοποίησε ὁ Παλαμᾶς. Για παράδειγμα, στὰ *Κεφάλαια* 10, 6-9 (ed. R.E. SINKEWICZ, *op. cit.*, p. 94 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 42, 6-9) ὁ Παλαμᾶς παραθέτει ἐλαφρῶς παραλλαγμένον τὸ ψευδο-ἀριστοτελικὸν *Περὶ κόσμου* 3, 393a1-4 («Πέντε δὴ στοιχεῖα ταῦτα ἐν πέντε χώραις σφαιρικῶς ἐνκειμένα, περιεχόμενης αἰετὶ τῆς ἐλάττονος τῇ μείζονι — λέγω δὲ γῆς μὲν ἐν ὕδατι, ὕδατος δὲ ἐν ἀερὶ, ἀερός δὲ ἐν πυρὶ, πυρός δὲ ἐν αἰθέρι — τὸν ὅλον κόσμον συνεστήσατο...»). Δεδομένου ὅτι τὸ *Περὶ κόσμου* (*De mundo*) δὲν ὑπομνηματίστηκε οὔτε παραφράστηκε στὴν ὕστερη Ἀρχαιότητα καὶ στὸ Βυζάντιον, τὸ παραπάνω χωρίο ὁ Παλαμᾶς μᾶλλον τὸ παρέθεσε μὲ τὸ *Περὶ κόσμου* ἀνὰ χεῖρας ἢ ἀπὸ μνήμης κατόπιν ἀναγνώσεως τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου. Ὅπως, τώρα, ἔχει ἐπιστημάνει ὁ W. LACKNER («Die erste Auflage des Physiklehrbuches des Nikephoros Blemmydes», στὸ: *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen. Herausgegeben von F. Paschke*, Berlin, 1981, pp. 356 καὶ 358), ὁ Βλεμμύδης γιὰ τὴ σύνταξη τῆς *Φυσικῆς ἀκροάσεως* (cf. e.g. XX, 6, PG 142: 1189A-B ad *De mundo* 4, 395b 14-17) εἶχε χρησιμοποίησει, μεταξὺ ἄλλων, τὸ ἔργο αὐτό· αὐτὸ μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν ἀφορμὴν ποὺ ὁδήγησε τὸν Παλαμᾶ στὴν ἀνάγνωσιν τοῦ *Περὶ κόσμου*.

Πάντως ἡ βέβαιη ἐξάρτηση τοῦ μαθητῆ τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου Γρηγορίου Παλαμᾶ (περὶ τὸ 1312, ἐφόσον ὁ Παλαμᾶς γεννήθηκε τὸ 1296, καὶ ἐφόσον ὁλοκλήρωσε τὶς σπουδές του στὰ δεκαεῖς τοῦ χρόνου, ὅπως μᾶς λέει ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς [βλ. Μέρος Α', σ. 190, σημ. 75] καὶ ὅπως εὐλόγα μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε μὲ βάση τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ βυζαντινὸ διδακτικὸ *curriculum* τῆς ἐποχῆς) ἀπὸ τὴν Ἐπιτομὴν τοῦ Βλεμμύδη σημαίνει πιθανότατα ὅτι ὁ Μετοχίτης χρησιμοποίησε τὴν Ἐπιτομὴν ὡς διδακτικὸ ἐγχειρίδιον· συνάδει δὲ μὲ τὴ χρονολόγησιν τῆς παράφρασης τοῦ Μετοχίτη περὶ τὸ 1320-25 (E. DE VRIES - VAN DER VELDEN, *Théodore Métochite. Une réévaluation*, Amsterdam, 1987, p. 125), παράφραση ἡ ὁποία, καθὼς φαίνεται, συντέθηκε λιγότερο μὲ διδακτικὸς σκοπὸς καὶ περισσότερο *sub specie posteritatis* (βλ. B.N. TATAKHES, «Aristote critiqué par Théodoros Métochitès [Θεόδωρος Μετοχίτης] [1260-1332 après J.-C.]», στὸ: *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, tome II, Athènes, 1953, p. 440 = «Ἡ κριτικὴ τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη (1270-1332) στὸν Ἀριστοτέλη» [μετάφραση καὶ προσθήκες I.A. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ], *Βυζαντιακά*, 18, 1998, σ. 241).

i) «Τινὲς μὲν οὖν ὄνομα μόνον κενόν τε καὶ ἀνύπαρκτον λέγουσι τὸ κενόν· τινὲς δὲ τὸ ἔξω τῆς κυρτῆς ἐπιφανείας τοῦ πρώτου καὶ κατ' ἀλήθειαν ἀπλανοῦς [sc. τοῦ ἀναστρου, ποῦ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸν ἄναστρο] οὐρανοῦ κενὸν ἀποφαίνονται (κενὸν [προσθέτω ἐγὼ διευκρινιστικά ὡς χριστιανός] σώματος, οὐ Θεοῦ· τὸ πᾶν γάρ, ἦτοι τὸν κόσμον¹³, καὶ τὸ ὑπὲρ τὸ πᾶν, ἦτοι τὸ ὑπερκόσμιον, πληροὶ ὁ Θεός). Τοῦτο δὴ τὸ ὑπερκόσμιον ἔφασαν τὸ κενόν· ὁ μάλιστα καὶ “τόπον” ἰδίως [sc. ἀποκλειστικά] εἶπον [ἐγὼ μόλις παραπάνω¹⁴] εἶναι μόνου Θεοῦ, ἀπείρου ἀπειρον, καὶ ἀσώματου ἀσώματον, καὶ αἰωνίου αἰώνιον»¹⁵.

ii) «Ἐξω δὲ τοῦ κόσμου τὸ τοιοῦτον κενὸν ὑπονοεῖται διήκειν εἰς ἀπειρον. Ἐπεὶ γὰρ πᾶν τὸ περιέχον ἐτέρῳ τινὶ περιέχεται, καθὼς ἐπὶ τῶν μερικῶν σωμάτων ἐκφαίνεται (τὰ μὲν γὰρ αὐτῶν ἀέρι, τὰ δ' ὕδατι, τὰ δ' ἄλλῳ τινὶ περιέχεται), καὶ ὁ κόσμος πάντως πεπερασμένος ὑπάρχων ὑφ' ἐτέρου τινὸς ἂν περιέχοιτο. Σῶμα δ' οὐκ ἔστιν ἐκτὸς τοῦ κόσμου. Καὶ γὰρ οὗτός ἐστιν ἡ σύλληψις παντὸς σώματος καὶ περίληψις καὶ οἶον εἰπεῖν ὁλότης σωματική. Τοιγαροῦν ἀσώματον ἔσται τὸ τὸν κόσμον περιέχον. Εἰ γὰρ σῶμα καὶ τοῦτο, περιληφθήσεται πάντως ὑπ' ἄλλου τινός. Σῶμα γὰρ ἀπειρον οὐκ ἔστιν ἐπινοῆσαι. Διόπερ ἀναγκαίως ἀσώματον ἂν εἴη τὸ περιέχον ἐσχάτως [sc. στὰ ἐσχάτα ὅρια τοῦ κατοικούμενου ἀπὸ σώματα χώρου] τὴν σύμπασαν ἐγκόσμιον σύστασιν. Ὡς δ' ἀπάντων ἐσχάτον, ἔσται δὲ [ἀπὸ καὶ?] ἀπειρον. Τὴν ὑστάτην οὖν τῶν ὄντων περιοχὴν τὴν ἀσώματον τε καὶ ἀπειρον “κενόν” ὀνομάζουσιν, ὡς μὴ τι τῶν σωμάτων ἔχουσιν ὅλως ἐν ἑαυτῇ»¹⁶.

Ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ἤδη ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου J.

13. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τοὺς Στωικούς, οἱ ὅποιοι διακρίνουν μεταξὺ «παντός» καὶ «κόσμου» (βλ. σημ. 9), εἶναι μόνον ὀρολογική. Ἐξίσου ἀδιάκριτα χρησιμοποιεῖ ὁ μαθητὴς τοῦ Βλεμμύδη Θεόδωρος Β' Λάσκαρις τοὺς ὅρους «κόσμος» καὶ «ὅλον»: «Ὀνομάζομεν δὲ τὴν ὅλην πραγματείαν Κοσμικὴν δῆλωσιν διὰ τὸ περὶ τῶν ὅλων διαγορεύειν» (*Κοσμικὴ δῆλωσις*: ed. N. FESTA, «Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρι, *Κοσμικὴ δῆλωσις*, Α'», *Giornale della Società Asiatica Italiana*, 11, 1897/98, p. 100, 6-7).

14. Ὁ J. WEGELIN μεταφράζει τὸ «εἶπον»: «dixerunt» (PG 142: 1299B 16). Ἔτσι, ὁ Βλεμμύδης παρουσιάζεται νὰ ἀποδίδει στοὺς Στωικούς (βασικά στὸν Κλεομήδη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαρτᾶται στὸ συγκεκριμένο χωρίο) τὴν ἀτοπή γιὰ αὐτοὺς ἰδέα ὅτι ὁ Θεὸς πληροὶ τὸ περικόσμιο κενόν· σύμφωνα μὲ τοὺς Στωικούς, ὁ Θεὸς εἶναι ἀπολύτως ἐνδοκοσμικός, σὲ ἀντίθεση π.χ. μὲ τὸν χριστιανὸ Βλεμμύδη, ποῦ θέλει τὸν Θεὸ νὰ ἀγκαλιάζει μὲ τὴν παρουσία του κάθε χώρο καὶ χρόνο.

15. XXX, 1 (PG 142: 1300B). Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «κενοῦ» ὡς «ἀπείρου» καὶ «ἀσώματου» εἶναι ἀντλημένος ἀπὸ τὸν Κλεομήδη (*Μετεώρα* I, 1, 22, 65-66 καὶ 105-150: ed. R. TODD, *Cleomedis Caelestia [Μετεώρα]*, Leipzig, 1990, pp. 2, 3-6).

16. XXX, 8 (PG 142: 1301C-D). Π6. τὴν περιεκτικὴν παρουσίαση τοῦ κόσμου καὶ τὴ σχέσιν του μὲ τὸν Θεὸ στὸ XXX, 2 (PG 142: 1216A-B): «Τοίνυν ὁ κυρίως οὐρανὸς ὁ πρῶτος καὶ ἄναστρος περιοχὴ ἐστὶν ἀπάσης κτίσεως αἰσθητῆς τε καὶ νοητῆς. Πᾶν γὰρ ὅπωςδήποτε σῶμα ἐντὸς αὐτοῦ περικλείεται. Καὶ αὐτοὶ δ' οἱ νόες ἐνσώματοι [sc. σωματικοί] πῶς καὶ ἔνυλοι [sc. ὕλικοι], καὶ ἀσώματοι τε καὶ αὐλοὶ λέγονται πρὸς τὰ αἰσθητὰ σώματα καὶ τὴν στοιχειακὴν

Wegelin (1605· λατινική μετάφραση με σημειώσεις 1606)¹⁷, τῇ διδασκαλίᾳ περὶ ἀπείρου καὶ ἀσωμάτου περικοσμίου κενοῦ ὁ Βλεμμύδης τὴν ἀντλήσῃ ἀπὸ τὸ 1ο κεφάλαιο τοῦ 1ου βιβλίου τῆς *Κυκλικῆς θεωρίας μετεώρων* τοῦ σφοδροῦ ἀντιεπικούρειου καὶ ἔντονα στωικίζοντος (στηριζόμενου βασικά στὸν Ποσειδώνιο) ἀστρονόμου Κλεομήδους (*forse* 2ος μ.Χ. αἰ.)¹⁸. Ἡ προ-

ῥῃν παραβαλλόμενοι [πβ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* XVII, 11-14 καὶ XXVI, 53-57· ed. B. KOTTER, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, Band II, Berlin - New York, 1973, pp. 45 καὶ 77]. Διὸ καὶ οὗτοι τῷ οὐρανῷ περιέχονται [βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *op. cit.* XVII, 64· ed. B. KOTTER, *op. cit.*, p. 47]. Μόνον δὲ τὸ Θεῖον ἀπεριόριστον, ὅτι καὶ ἀμέρες, ὅτι καὶ “αὐτοτέλειον” [βλ. Ἐπιφανίου Κύπρου, *Πανάριον*· ed. K. HOLL, *Epiphanius, Ancoratus und Panarion*, Dritter Band, Leipzig, 1933, pp. 222, 15 καὶ 447, 16], ὅτι καὶ ἄπειρον. Διὸ καὶ οὐδαμοῦ ἐστὶ καὶ πανταχοῦ ἐστὶ καὶ ὑπὲρ τὸ πᾶν ἐστίν· ὥς μὲν γὰρ ἀμέρες καὶ πάντῃ παντὸς σώματος καὶ πάσης ὕλης ὑπερεξηρημένον, οὐδαμοῦ ἐστίν· ὥς δ’ αὐτὸ καθ’ αὐτὸ τέλειον καὶ πληρέστατον, “πανταχοῦ” ἐστὶ “τὰ πάντα πληροῦν”, ὥς δὲ καὶ ἄπειρον, ὑπὲρ τὸ πᾶν ἐστὶ καὶ πάντα περιέχει καὶ πάντα περιορίζει, καὶ οὐδὲν τῶν ἀπάντων ἐκτὸς ἐστὶ τῆς αὐτοῦ δυνάμεως».

Μία συναφῆς παρουσίαση τῆς σχέσης τοῦ *Deus unius* με τὴν ἔννοια τοῦ τόπου ἀπαντᾶται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Φίλωνος Ἀλεξανδρέως που τότε διαβάζονταν ἀρκετά: στὸ *Περὶ τοῦ θεοπέμπτους εἶναι τοὺς ὀνείρους* (βλ. Ι.Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Νικόλαου Καβάσιλα, «Κατὰ Πύρρωνος». Πλατωνικὸς φιλοσkeptικισμὸς καὶ ἀριστοτελικὸς ἀντισkeptικισμὸς στὴ βυζαντινὴ διάνοησιν τοῦ 14ου αἰῶνα [με ἀγγλικὴ περίληψιν, Nicholas Cabasilas, «*Contra Pyrrhonem*». Introduction, Critical Edition, Modern Greek Translation, Philosophical Analysis, and Historical Context], Ἀθήνα, ἐκδ. «Παρουσία», σσ. 97-98, ὅπου κατάδειξη τῆς ἀμεσῆς οἰκειώσεως τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου καὶ τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦ με τὰ ἔργα τοῦ Φίλωνα καὶ εἰδικά με τὸ ἐν λόγῳ ἔργο· βλ. καὶ Ι.Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ, «Ἡ ἥδονή τῆς θεωρίας τῶν ὄντων στὸν Θεόδωρο Μετοχίτη. Ἐπιδράσεις τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου καὶ τοῦ Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου στὸν Ἠθικό», *Ἑλληνικά*, 49, 1999, σσ. 245-275, ὅπου ἀνεξάρτητη κατάδειξη τῆς οἰκειώσεως τοῦ Μετοχίτη με διάφορα φιλώνεια ἔργα): «Τριχῶς δὲ ἐπινοεῖται τόπος, ἅπαξ μὲν χώρα ὑπὸ σώματος πεπληρωμένη, κατὰ δεύτερον δὲ τρόπον ὁ θεῖος λόγος, ὃν ἐκπεπλήρωκεν “ὅλον δι’ ὅλων” ἀσωμάτοις δυνάμεσιν αὐτὸς ὁ Θεός [sc. ὁ χῶρος ὅπου γίνεται ἐκδηλὴ ἡ θεία ἐνέργεια, τουτέστιν ὁ κόσμος ὁλόκληρος]. ...Κατὰ δὲ τρίτον σημαινόμενον αὐτὸς ὁ Θεός καλεῖται τόπος τῷ περιέχειν μὲν ὅλα, περιέχεσθαι δὲ πρὸς μηδενὸς ἀπλῶς καὶ τῷ καταφυγῇ τῶν συμπάντων αὐτὸν εἶναι καὶ ἐπειδὴ περ αὐτὸς ἐστὶ χώρα ἑαυτοῦ κεχωρηκῶς ἑαυτὸν καὶ ἐμπεριέχοντος μόνῳ ἑαυτῷ. Ἐγὼ μὲν οὖν οὐκ εἰμὶ τόπος, ἀλλ’ ἐν τόπῳ, καὶ ἕκαστον τῶν ὄντων ὁμοίως· τὸ γὰρ περιεχόμενον διαφέρει τοῦ περιέχοντος, τὸ δὲ Θεῖον ὑπ’ οὐδενὸς περιεχόμενον ἀναγκαίως ἐστὶν αὐτὸ τόπος ἑαυτοῦ» (I, 62, 1-64, 4).

17. PG 142: 1299D, σημ. 30.

18. Ed. R. TODD, *op. cit.*, pp. 1-11. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Κλεομήδη ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὶς βασικότερες πηγές τοῦ Βλεμμύδη· στὴν πρόσφατη ἐκδόσει τῶν *Μετεώρων* ἀπὸ τὸν R. TODD, τὸ *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως* τῆς *Εἰσαγωγικῆς ἐπιτομῆς* ἐμφανίζεται στὸν *apparatus testimoniorum* τριανταεπτὰ φορές (*op. cit.*, p. 86), ἀφορᾷ δὲ συχνὰ περιπτώσεις *verbatim* δανεισμοῦ ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων. Τὴν ἐξάρτησιν αὐτὴ τὴν ἔχει ἐπιστημάνει καὶ ὁ W. Lackner («Zum Lehrbuch der Physik des Nikephoros Blemmydes», *Byzantinische Forschungen*, 4, 1972, p. 164· «Die erste Auflage...», pp. 356-357). Αὐτὸ ὅμως πού δὲν ἔχει ἐπιστημανθεῖ ὡς τώρα εἶναι τὸ ἐξῆς. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ συμπόρευσις τοῦ Βλεμμύδη με τὸν στωικὸ Κλεομήδη δὲν ἀφορᾷ μόνον φιλοσοφικῶς οὐδέτερα ἀστρονομικὰ ζητήματα ἀλλὰ καὶ καίρια κοσμολογικὰ ἐρωτήματα, ὅπως αὐτὸ τοῦ τό-

συνογραφὴ αὐτῆς τῆς διδασκαλίας συνιστᾷ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ρήξη μὲ τὴν παλαιότερη βυζαντινὴ παράδοση περὶ τόπου (Συμεὼν Σήθ ὁ Ἀντιοχεύς, Μιχαὴλ Ψελλός, Ἰωάννης Ἰταλός καὶ Θεόδωρος Σμυρναῖος), ἡ ὁποία, ὅπως δείχθηκε πρόσφατα¹⁹, στοιχεῖ μέσῳ συγκεκριμένων νεοπλατωνικῶν σχολιαστῶν (καὶ μὲ ταυτόχρονη γνῶση τῶν *Φυσικῶν* τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀριστοτέλη) στὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία περὶ ἀνυπαρξίας κενοῦ ὄχι μόνον ἐντὸς ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τοῦ κόσμου – ρήξη ἡ ὁποία βρῆκε, ὅπως βλέπουμε, συνεχιστὴ στὸ πρόσωπο τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ.

Ἀνοίγοντας, ὁ Παλαμᾶς τὸ σύμπαν πρὸς τὰ ἐπάνω ἔρχεται ἀντιμέτωπος μὲ τὸ ἐξῆς φυσικὸ πρόβλημα: ἂν ὁ οὐρανὸς εἶναι τὸ ἐλαφρότερο

που καὶ τοῦ κενοῦ, σημαίνει ὅτι ἡ Ἐπιτομὴ τοῦ Βλεμμύδη δὲν ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς προγενέστερης (αὐστηρὰ ἀριστοτελικῆς) βυζαντινῆς φυσικῆς παράδοσης (ὁ τίτλος τῆς –*Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*– δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανήσῃ καὶ νὰ τὴ θεωρήσουμε κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐπιτομὴ τοῦ περιεχομένου τῆς ἀριστοτελικῆς φυσικῆς· βλ. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Νικηφόρος Βλεμμύδης», *Ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα*, τόμ. 3, Ἀθήνα, 1963, σ. 941· Η. HUNGER, *op. cit.*, σ. 84· Α.Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, «Τὸ πρόβλημα τοῦ τόπου σ' ἓνα ἀνέκδοτο φιλοσοφικὸ κείμενο τοῦ ΙΒ' αἰῶνα», *Πρακτικὰ τῆς ἑβδομῆς Συνεδρίας τῆς Α' Συνάντησης τῶν Βυζαντινολόγων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κύπρου*, Ἰωάννινα, 25-27 Σεπτεμβρίου 1998, Ἀθήνα, 1999, σ. 73), ἀλλὰ συνιστᾷ ρήξη μὲ αὐτὴν· ἡ ὁποία ἀπορρίπτει τὴν ἀριστοτελικὴν διδασκαλίαν ὅτι ὁ οὐρανὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ πνεῦμα στοιχεῖο τοῦ αἰθέρος (βλ. βασικὰ Ν. ΤΣΟΥΧΟΠΟΥΛΟΣ, «Das Aetherproblem und die Physik. Abhandlung des Nikephoros Blemmydes», στὴν *Rechenpfennige. Aufsätze zur Wissenschaftsgeschichte*, K. VOGLH gewidmet, München, 1969, pp. 68-69) δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα στοιχειστῆς τῆς (παρούσης, πάντως) νεοπλατωνικῆς θεωρήσεως αὐτοῦ τοῦ στοιχείου (ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Τσουχοπούλος, ἡ ὁποία ἀγνοεῖ ἐντελῶς τὴν ἐξάρτησιν τοῦ Βλεμμύδη ἀπὸ τὸν Κλεομήδη), ἀλλὰ συνέπεια τῆς βλεμμύδειας προσυνογραφῆς τῶν στωικῶν ιδεῶν τοῦ Κλεομήδη περὶ αἰθέρος (βλ. R. TODD, *op. cit.*, p. 94, λήμμα αἰθήρ).

Αὐτὴ ἡ ὑστεροβυζαντινὴ πρόσληψις στωικῶν κοσμολογικῶν ιδεῶν ὀφείλεται πιθανόν στὰ ἐξῆς ἰδιαιτέρως εὐπρόσδεκτα γιὰ ἓναν χριστιανὸ στωικὰ στοιχεῖα τῶν *Μετεώρων*, τὰ ὁποία εἴτε δὲν ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἀριστοτελικοῦ στοχασμοῦ (ὅπως, τοῦλάχιστον, τὸν νοοῦσαν οἱ Βυζαντινοί) εἴτε συνιστοῦν σαφὴ διαφοροποίησι ἀπὸ αὐτόν. α) Σὲ ἐμμεση ἀντίθεση μὲ τοὺς Ἐπικουρείους, ὁ στωικὸς καταβιβασμὸς τοῦ αἰθέρος ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς οὐράνιας ἀφθαρσίας, ὅπου εἶχε τοποθετηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, στὸ ἐπίπεδο ἐνός κοινού στοιχείου τῆς φύσεως ἐξασθενίζει τὴ θέση «τῶν τῆς Περιπατητικῆς αἰρέσεως» περὶ αἰδιότητος τοῦ οὐρανοῦ, τὴν ὁποία ὁ Βλεμμύδης, στοιχῶντας στὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ παράδοσι ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως Θεοῦ, κτίσεως καὶ χρόνου, ἀπορρίπτει καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνατρέψῃ (V, 18 καὶ XXXV, 20-25· PG 142: 1076D1 - 1077B1 καὶ 1224B1 - 1228C16· πβ. W. LACKNER, «Aristoteleskritik im Physiklehrbuch des Nikephoros Blemmydes», *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου «Ἀριστοτέλης»* (Θεσσαλονίκη, 7-14/8/1978), Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, τόμος Β', 1981, pp. 36-38). β) Ὁ Κλεομήδης τονίζει τὴν ὑπαρξὴ «τάξεως» καὶ σκοπιμότητος στὸν κόσμον, τίς ὁποῖες, μάλιστα, δὲν θεωρεῖ σύμφυτες στὴν ὕλη του ἀλλὰ ὀφειλόμενες σὲ μιὰ «φύσιν» διάφορη ἀπὸ αὐτήν, πού τὸν «διοικεῖ» (*Μετεώρα* I, 1, 1-19 *passim*· ed. R. TODD, *op. cit.*, p. 1). γ) Πρὸς μεγάλη ἱκανοποίησίν του ὡς χριστιανοῦ ὁ Βλεμμύδης στὰ *Μετεώρα* ἔβρισκε ἓνα μεγάλο ἀπόσπασμα (II, 1, 404-524· ed. R. TODD, *op. cit.*, pp. 58-62) σφοδρὰ ἀντι-ἐπικουρείου, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ σὲ χυδαιότητα μὲ τίς χειρότερες χριστιανικῆς-κηρυγματικῆς ἐπιθέσεις πού δέχθηκε ποτὲ ὁ Ἐπίκουρος καὶ ὁ σαρκικὸς ἡδονισμὸς. Ὁ ἀντι-ἡδονισμὸς τῶν Στωικῶν καὶ τῶν χριστιανῶν ἀποτελοῦσε ἀνέκαθεν ἓνα σημαντικὸ κοινὸ σημεῖο τους.

19. Α.Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, *art. cit.*, pp. 72 κ. ἐξ.

τῶν σωμάτων καὶ συνεπῶς τὸ πλεον ἄνωφერές, καὶ ἂν πάνω ἀπὸ αὐτὸν ὑπάρχει τόπος (καὶ μάλιστα ἄπειρος) γιὰ νὰ μεταβεῖ, γιατί δὲν μεταβαίνει; Ἡ ἀπάντηση ποὺ δίνει εἶναι ἡ ἐξῆς²⁰. Ἡ φυσικὴ ἄνωφεία τῶν ἐλαφρῶν στοιχείων συνυπάρχει μὲ μιὰ ἐπίσης φυσικὴ τους τάση νὰ ἐφάπτονται τοῦ ἀμέσως κατώτερου στοιχείου τους. Ἡ θέση αὐτὴ ἀπαντᾶται ρητὰ στὸν Βλεμμύδη²¹, ἀπὸ ὅπου προφανῶς τὴν ἀντλήσε ὁ Παλαμᾶς. Ἔτσι, μολονότι ἡ ἄνωφεία τοῦ οὐρανοῦ τὸν ὠθεῖ νὰ κινηθεῖ ἀκόμα ψηλότερα, ἡ δεύτερη αὐτὴ φυσικὴ τάση τὸν κρατᾶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀμέσως κατώτερό του στοιχεῖο, τὴ φωτιά. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι²² ἡ ἀπουσία σωμάτων ἀπὸ τὸν περικόσμιο χῶρο δὲν εἶναι ἀναγκαία, παρὰ μόνο ἐνδεχόμενη· πρόκειται γιὰ χῶρο ὑπαρκτό, μολονότι κενό, ὁ ὁποῖος μάλιστα θὰ καταληφθεῖ, ὅταν μεταβοῦν σὲ αὐτὸν τὰ σώματα τῶν ἁγίων κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία²³.

Ὡστόσο, ἡ εἰσδοχὴ αὐτῆς τῆς θύραθεν ιδέας σὲ χριστιανικὸ πλαίσιο εἶχε ἐξ ἀντικειμένου μιὰ παράδοξη συνέπεια. Ἀποδεχόμενος τὴ θέση ὅτι ὁ περικόσμιος χῶρος εἶναι κενός²⁴, ὁ Βλεμμύδης διείδε κίνδυνο περιορισμοῦ τῆς

20. *Κεφάλαια φυσικὰ καὶ θεολογικὰ* 5-8 in toto (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, pp. 88-90 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σσ. 40,5-41,20).

21. *Εἰσαγωγικὴ ἐπιτομή*, βιβλίο Β': *Περὶ φυσικῆς ἀνωφείας*, XXIV, 11-15 (PG 142: 1220C7-D4): «...ὥς δὲ πάλιν τὸ ὕδωρ οὐ κινεῖται, τῆς ἀνωφείας ἐπαγκυίας γὰρ. ἐφ' ἣν [an] melius ἢ? καὶ φέρεται καὶ ἡ αἰὶ ἐφάπτεσθαι θέλειται, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὁ καθαρὸς ἀήρ φερομένῳ συμφέρεται τῷ πυρὶ διὰ τὴν πρὸς τοῦτο συγγένειαν, εἰ' ἣν καὶ πρὸς αὐτὸ φέρεται καὶ τοῦ συνεῖναι τούτῳ συνημμένως ἐφίεται». Ἐκταῦς ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν αἰτιολόγησιν αὐτῆς τῆς ἀναγκαιότητος (*horror vacui*), στὸ βλεμμύδιον σχῆμα ὑπάρχει καὶ ἡ (στωικῆς προέλευσης· βλ. Κλεομήδους, *Μετεῶρα* I, 2, 36-39, II, 1, 336-337 καὶ II, 3, 88-91 / ed. R. TODD, *op. cit.*, pp. 12, 55 καὶ 66) αἰτιολόγησις ὅτι κάθε σφαῖρα περιέχει, σὲ διαφορετικὸ ποσοστὸ ἢ καθεμιά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βασικὸ τῆς στοιχείου, καὶ τὰ ὑπόλοιπα — περισσότερο τὰ στοιχεῖα ποὺ κυριαρχοῦν στὴ σύνθεσιν τῶν ἄμεσα ἐφαπτόμενων μὲ αὐτὴν σφαιρῶν καὶ λιγότερο τὰ στοιχεῖα τῶν ὑπολοίπων —, ὄντας ἔτσι συγγενῆς μὲ ὅλες τῖς σφαῖρας καὶ περισσότερο μὲ τῖς κοινῆς τῆς.

22. *Κεφάλαια φυσικὰ καὶ θεολογικὰ* 6, 4-5 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *Saint Gregory Palamas...*, p. 88 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμος Ε'..., σ. 40, 17-18).

23. *Κεφάλαια* 6, 4-5 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 88 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 40, 17-18). Πβ. τὴ μελέτη μου: «Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Κεφάλαια...*», σ. 330, *ad loc.*

24. Κατὰ τὴν ὕστερη Ἀρχαιότητα τὴ διδασκαλία αὐτὴ τὴν εἶχε ἀποδεχθεῖ ὁ Ζαχαρίας Μυτιλήνης, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναπτύξει καθόλου τὸ θέμα: «Ἡ οὐχὶ πάντα τὰ ὄντα τὰ τε ἄνω καὶ κάτω καὶ τὰ ἐν μέσῳ περιδέδρακται ἡ θεία φύσις καὶ περιεῖληφε, καὶ ἔξω τοῦ παντός ἐστι καὶ ἐν τῷ παντὶ καὶ ὑπὲρ τὸ πᾶν, καὶ οὐδὲν κενὸν τῆς θείας δυνάμεως καὶ τῆς ὑπερουσίας οὐσίας, τῆς μόνης ἀπεράντου καὶ περιορισμὸν οὐκ ἀνεχομένης; Ἀποσον γάρ τι ἡ θεότης καὶ ἀμέγεθες, ὡς ἀσώματον. ... “Τὰ πάντα πληροῖ” [cf. Ἱερ. 23,24] καὶ “Πνεῦμα Κυρίου πεπλήρωκε τὴν οἰκουμένην”, ἣ φησι τὰ θεῖα λόγια [Σοφ. Σολ. 1,7], καὶ “ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ τὰ πέρατα τῆς γῆς” [Ψαλμ. 94,4]...» (Ἀμμώνιος ἢ ὅτι οὐ συναῖδιος τῷ Θεῷ ὁ κόσμος, 1450-1459· ed. M.E. COLONNA, *Zacaria Scolastico, Ammonio. Introduzione, testo critico, traduzione, commentario*, Napoli, 1973, p. 141 = PG 85: 1137B-C). Τὸ συγκεκριμένον αὐτὸ χωρίον ὁ Παλαμᾶς τὸ εἶχε ὑπ' ὄψιν του· βλ. «Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Κεφάλαια...*», σ. 330, *ad* 6, 6.

ἀπειρίας τοῦ Θεοῦ σὲ περίπτωση περιορισμοῦ του ἐντὸς τοῦ (πεπερασμένου, φυσικά) κόσμου (ὁ στωικός Θεός, ὑπενθυμίζω, βρισκόταν μόνον ἐντὸς τοῦ κόσμου): ἔτσι ἔσπευσε νὰ προσθέσει ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς πληροῦται ἀπὸ τὸν “πανταχοῦ παρόντα καὶ τὰ πάντα πληροῦντα” Θεό. Ὅμως, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ καταλαμβανόμενου ἀπὸ τὸν Θεὸ κενοῦ ὡς «ἀπείρου», «ἄσωμάτου» καὶ «αἰωνίου» ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ δημιουργοῦ τῶν πάντων Θεοῦ ὡς ἐπίσης «ἀπείρου», «ἄσωμάτου» καὶ «αἰωνίου» ἰσοδυναμεῖ μὲ ἔμμεση ἀποδοχὴ μιᾶς συναϊδιότητος παραπλήσιας πρὸς τὴν παλαιὰ ἀνορθόδοξη μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου ἢ Θεοῦ καὶ ὕλης, χριστιανικὰ τόσο ἀπαράδεκτης ὅσο καὶ ἡ προηγούμενη.²⁵ τῆς συναϊδιότητος Θεοῦ καὶ τόπου. Ἡ κατάσταση, μάλιστα, περιπλέκεται περισσότερο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ Βλεμμύδης ἰσχυρίζεται χριστιανικότερα πὼς τὸ μόνο «ἀπεριόριστον» ὄν εἶναι «τὸ Θεῖον»²⁶.

Ἀπὸ τὸ πρόβλημα αὐτὸ δὲν ξεφεύγει οὔτε ἡ παλαμικὴ παρουσίαση τῆς σχέσης Θεοῦ καὶ τόπου. Μολονότι ὁ Παλαμᾶς δὲν παραλλήλισε τοὺς δύο τόσο προκλητικὰ ὅσο ὁ Βλεμμύδης, τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποδεχόταν τὴν ἐν λόγῳ ἰδέα τοῦ Βλεμμύδη τὸν ὁδήγησε ἀναπόφευκτα στὴν ἀναγνώριση ὑπάρξεως κενοῦ τόπου καὶ «πρὸ τοῦ κόσμου»²⁷. πρὶν τὸν ὅποιον ὁ Θεὸς δὲν εἶχε, φυσικά, δημιουργήσει τίποτε (ἀν ἐξαίρεσόμε τοὺς ἀγγέλους, οἱ ὅποιοι, ὁμως, καθότι κτιστοί, μποροῦν – ἢ μάλλον πρέπει – κι αὐτοὶ νὰ θεωρηθοῦν μέρος τοῦ κόσμου). Ἡ ἀναγνώριση αὐτὴ συνεπάγεται *eo ipso* μιὰ ὄντολογικὴ αὐτοτέλεια τοῦ τόπου, ὁ ὁποῖος εἶναι: i) ἀποσυνδέεται (ἀντιπλατωνικά καὶ ἀντιπλωτινικά, εἶναι ἀλήθεια) ἀπὸ τὴν ἐννοία τοῦ σώματος καὶ θεωρεῖται ξεκάθαρα ἄπειρος, ἐφόσον ὁ Θεὸς ἐκτείνεται πέραν τοῦ κόσμου «ἐπ’ ἄπειρον»²⁸, καὶ ii) προκύπτει νὰ εἶναι ἀγέννητος, ἐφόσον, ὅπως εἶδαμε, δηλώνεται *expressis verbis* πὼς ὑπῆρχε πρὸ τοῦ κόσμου, καὶ ἐφόσον ἀντιδιαστέλλεται ἐξίσου ρητὰ πρὸς τὸν «γεγονότα» (sc. δημιουργημένο· πβ. Ἰω. 1,3) ἐνδοκοσμικὸ χῶρο²⁹.

25. Βλ. τὴν ἀπόρριψη τῆς συναϊδιότητος Θεοῦ καὶ ὕλης καὶ γενικότερα Θεοῦ καὶ κόσμου ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Βλεμμύδη (*op. cit.* II, 7, XVI, 7 καὶ XXIV, 20-25· PG 142: 1037D-1040A, 1157D καὶ 1224D-1228C).

26. Εἰσαγωγικὴ ἐπιτομή, βιβλίον Β': Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως, XXIV, 20 (PG 142: 1216A8) (βλ. τὸ χωρίο στὴ σημ. 16). Πβ. τὴν χρῆση τοῦ ὅρου «ἀπεριόριστος» ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἀτομικοὺς γιὰ τὸν κενὸ χῶρο ἐντὸς τοῦ ὁποῖου κινοῦνται τὰ ἄτομα (DIELS-KRANZ, II, p. 95, 10· Demokritos, A 43).

27. Κεφάλαια φυσικά καὶ θεολογικά 6, 7 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 90 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 40, 20).

28. *Ibid.*

29. Ἀνάλογο πρόβλημα ἀντιμετωπίζει ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ μὴ ἐξ αἰδίου δημιουργίας τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν Θεό· ἂν ὁ *Deus creator* εἶναι – γιὰ νὰ δανειστοῦμε μιὰ φράση ἀπὸ τὸν Συνοδικὸν τόμον τοῦ 1341, πού κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του συντάχθηκε μᾶλλον ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Παλαμᾶ (βλ. τὰ «Εἰσαγωγικά» τοῦ Β' τόμου τῶν Συγγραμμάτων του, Θεσ/νί-

Προκειμένου να αποφύγουν τὸν σκόπελο τῆς παραδοχῆς ὑπάρξεως πράγματος ἀδημιούργητου ἄλλου πλὴν τοῦ Θεοῦ, οἱ Βλεμμύδης καὶ Παλαμᾶς θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἐπικαλεστοῦν τὴ στωικὴ θεώρηση τοῦ τόπου καὶ τοῦ κενοῦ ὡς «ἄσωμάτων», τουτέστι, μὲ στωικὴ καὶ πάλι ὀρολογία, ὡς «ἀνυπάρκτων», δηλαδή ὡς πραγμάτων ποὺ δὲν ὑπάρχουν μὲ τὴν ἔννοια μὲ τὴν ὁποία ὑπάρχουν τὰ σώματα³⁰. Ὅμως οἱ Στωικοί, ὅταν χαρακτήριζαν αὐτὰ τὰ δύο «ἀνύπαρκτα», δὲν ἐννοοῦσαν πῶς ἰσοδυναμοῦν μὲ τὸ “τίποτε”· γι’ αὐτὸ καὶ κατέτασσαν τὰ «ἀνύπαρκτα» καὶ «ἄσώματα» ὄντα τόπον καὶ κενὸν στὸ γενικότατο γένος τοῦ τί (*quid*). Αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἀπόλυτο χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς θεώρησης τοῦ Θεοῦ ὡς ποιητικοῦ αἰτίου τῶν πάντων, καθιστᾷ ἀθεράπευτα προβληματικὴ τὴ θέση περὶ ὑπάρξεως κενοῦ ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ἐφόσον τὸ κενὸ παρουσιάζεται κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο ὄντολογικὰ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν Θεό, τὸν προγραμματικὰ παρουσιαζόμενο ὡς δημιουργὸ τῶν πάντων, “ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων, ὑπαρκτῶν (μὲ τὴ στωικὴ σημασία) τε καὶ ἀνυπάρκτων”.

Τὸ γεγονός, πάντως, τῆς προσυπογραφῆς τῆς στωικῆς διδασκαλίας περὶ περικοσμίου χώρου ἀπὸ χριστιανούς διανοητές³¹ κατ’ ἀγνόηση τοῦ προβλή-

κη 1966 [² 1994], σ. 18) – «προαγωγέως τοῦ ἀρχεῖο πρῶτον μὴ δαμῶς ὄντος» (§ 50· ed. I.N. KARMIRIS, *Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά μυστήρια τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι, 1952, σ. 309, 12), ἔπεται ὅτι ἀπάρχει ἓνα πρῶτον, ἓνα “πρῶτον” ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν κτίση, δηλαδή ἓνας χρόνος ἀόριστος/ἀόριστος (πβ. Ζαχαρίου Μυτιλήνης, *Ἀμμόνιος*, 909-911· ed. M.E. COLONNA, *Zacharia Scholasticus*..., p. 124 = PG 85: 1105A: «...ὁδε ὁ κόσμος ἀπ’ ἀρχῆς τινος ἤρξατο χρονικῆς καὶ πρὸ τοῦ δημιουργηθῆναι οὐκ ἦν»).

30. Βλ. τὴν ἀνάλυσή τοῦ A.A. LONG («Language and Thought in Stoicism», στὸ: *Problems in Stoicism*, Ed. by A.A. LONG, University of London, pp. 87-90) ἐξ ἀφορμῆς τοῦ προβλήματος τοῦ ὄντολογικοῦ status τῶν «ἄσωμάτων» λεκτῶν.

Ἐντυπωσιακὰ ὅμοια πρὸς τὸν στωικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ τόπου ὡς «παρυφισταμένου τοῖς σώμασιν» (SVF, II: 507 / pp. 163, 40 - 164, 1) εἶναι ἡ σύζευξη τοῦ «spatium» μὲ τὸ «adesse [corporibus]» στὸ «Scholium Generale» τῶν *Principia* τοῦ Νεύτωνα (ed. A. COYRÉ & I.B. COHEN, *Isaac Newton's Philosophiae Naturalis Principia Mathematica. The Third Edition 1726 with Variant Readings Assembled and Edited by A. Coyré & I.B. Cohen, with the Assistance of A. Whitman*, Vol. II, Cambridge U.P., 1972, p. 761).

31. Τὴν ἀποψη αὐτὴ τὴν ἀποδέχθησαν, προλαμβάνοντας ὡς ἓνα βαθμὸ τίς ἀπόψεις τοῦ Νεύτωνα γιὰ τὴ σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν χῶρο, ἀρκετοὶ στοχαστές τοῦ ὕστερου δυτικοῦ μεσαίωνα, π.χ. ὁ Νικόλαος Ὁρεσμος στὸ *Du ciel et du monde* (ed. A.D. MENU & A.J. DENOMY, «Maistre Nicole Oresme, “Le Livre du Ciel et du Monde”. Text and Commentary», *Mediaeval Studies*, 3, 1941, pp. 185-279· 4, 1942, pp. 159-297· 5, 1943, pp. 167-333). Γιὰ τὸν Νεύτωνα βλ. π.χ. A. COYRÉ, *Ἀπὸ τὸν κλειστὸ κόσμον στὸ ἄπειρον σύμπαν* (1957), μτφ. [μὲ πολλὰς ἀτέλειες] Π. ΛΑΜΨΑ, Ἀθήνα, 1989, σσ. 190-248 passim. Πβ. E.W. STRONG, «Newton and God», *Journal of the History of Ideas*, 13, 1952, pp. 147-167, κυρίως 149 καὶ 165-167). Στὴν ἀρχὴ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ στὸν Θεὸ στὸ «Scholium Generale» τῶν *Principia* (ed. A. COYRÉ & I.B. COHEN, *op. cit.*, p. 760) ὁ Νεύτωνας στρέφεται, ὅπως καὶ ὁ Παλαμᾶς, ἐναντίον ἐκείνων «ποῦ ὡς Θεὸ θεωροῦν τὴν ψυχὴ τοῦ κόσμου» καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι ὡς Θεὸς δημιουργὸς καὶ κυβερνήτης τοῦ σύμπαντος πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ χριστιανικὸς Θεός (*op. cit.*, pp. 760-763). Παλαμᾶς

ματος που ἐπισημάναμε δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει· τὸ ἀγκάθι αὐτὸ θὰ παρακώλυε ἴσως αὐτὴ τὴν προσυπογραφή, ἐὰν ἡ σχέση Θεοῦ καὶ χώρου ἀποτελοῦσε μείζον θεολογικὸ-φιλοσοφικὸ ζήτημα κατὰ τὸν 13ο καὶ 14ο αἰῶνα. Δεδομένου ὅτι τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς ἦσαν ἄλλα, ὁ Βλεμμύδης καὶ ὁ Παλαμᾶς μπορούσαν κάλλιστα νὰ προσυπογράψουν τὴ διδασκαλία αὐτὴ, γιὰ ἕναν γενικὸ καὶ οἱ δύο καὶ γιὰ ἕναν εἰδικὸ ὁ δεῦτερος λόγος. Κατ' ἀρχὴν, ἡ διδασκαλία αὐτὴ φαίνεται νὰ συνάδει μὲ δύο βασικὲς χριστιανικὲς θέσεις: i) τὴ χωρικὴ περατότητα (καὶ συνεπῶς ἀσημαντότητα καὶ φθαρτότητα) τοῦ κόσμου καὶ τὴ συνακόλουθη ἀπειρία καὶ μεγαλοσύνη τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται νὰ καταλαμβάνει κάθε χωρὸ καὶ νὰ ἀποκλείει τὴ (χριστιανικὰ ἀπαράδεκτη) ὑπαρξὴ ἀπείρων κόσμων ἢ ἀπείρου σώματος³², καὶ ii) τὴ μοναδικότητα τοῦ κόσμου καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, τῆς ὁποίας ἔτσι ἡ σπουδαιότητα ἐμμέσως ἀλλὰ σαφῶς ἐξαίρεται.

Στὴ χρῆση τῆς ἐν λόγῳ στωικῆς διδασκαλίας πρὸς ἐνίσχυση τῆς πρώτης ἀπὸ αὐτὲς τῆς θέσεις θὰ μπορούσε νὰ ἀντιτείνει κανεὶς ὅτι οἱ Στωικοὶ ἀπέ-διδαν τὴ φθορὰ τοῦ κόσμου στὴ διαδικασία τῆς ἐκπυρώσεως, μέσῳ τῆς ὁποίας συγκροτοῦσαν μιὰ γενικότερη θεωρία περὶ ἀνακυκλήσεως, καὶ συνεπῶς, ὅταν ἔκαναν λόγος γιὰ φθαρτότητα τοῦ κόσμου, ἐννοοῦσαν μόνο τὴν παροδικότητα τῆς κάθε περιόδου τοῦ ἀναγνώριζοντας ταυτόχρονα στὴν ὕλην τοῦ καὶ τὸν νοῦν ποὺ τὴν οργανώνει ὑπαρξὴ αἰώνια³³. Ἦδη, ὅμως,

καὶ Νεύτωνα στράφηκαν ἐναντίον συγγραμμάτων τοῦ ὑποστηρικτῶν (ἢ ὑποτιθέμενων ὑποστηρικτῶν) τῆς θεωρίας περὶ “ψυχῆς τοῦ κόσμου” σὲ διάφορες παραλλαγές, μὲ ἱστορικὴ ἀφετηρία γιὰ τὸν μὲν Παλαμᾶ τὸν πλατωνίζοντα κυκλὸ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά (βλ. παρακάτω, § 2.4), γιὰ τὸν δὲ Νεύτωνα τὸ ρεῦμα ποὺ ξεκίνησε μὲ τὶς πλατωνίζουσες καὶ Ἑρμητικὲς φυσικὲς φιλοσοφίες τῆς Ἀναγέννησης (π.χ. τοῦ Giordano Bruno) καὶ κατέληξε στοὺς Πλατωνικοὺς τοῦ Cambridge. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς περικόσμιου κενοῦ καὶ τῆς σχέσης τοῦ μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὸν χρόνο στοὺς στοχαστὲς τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα καὶ τῶν συνεχιστῶν τους κατὰ τοὺς Νέους Χρόνους βλ. τὴν ἐξοχὴ συνθετικὴ μελέτη τοῦ E. Grant: *Much Ado about Nothing. Theories of Space and Vacuum from the Middle Ages to the Scientific Revolution*, Cambridge University Press, 1981 (εἰδ. σσ. 103 κ.ἐξ.). Τὸ πρόβλημα αὐτὸ, ποὺ στὸ Βυζάντιο φαίνεται νὰ ἀπασχόλησε κάπως ἔντονα μόνο τὸν Βλεμμύδη καὶ τὸν Παλαμᾶ, ἀπασχόλησε δεκάδες στοχαστὲς στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς.

32. Βλ. τὴν ἀριστοτελικὴν ἀνάγκη ὁ ἄπειρος τόπος νὰ ὑπάρχει ἐνεργεία καὶ συνεπῶς νὰ εἶναι πλήρης (Φυσικά III, 4, 203b 25-30). Πβ. Ἰωάννου Φιλοπόνου, *Εἰς τὰ τῆς Ἀριστοτέλους Φυσικῆς ἀκροάσεως* (ed. H. VITELLI, Joannis Philoponi, *In Physicorum I-III* [CAG, XVI], Berolini, 1887, pp. 405, 19-406, 15 καὶ 408, 10-16). Τὴ σύγκρουση μεταξὺ Ἀριστοτελικῶν καὶ Στωικῶν (μὲ ἀναφορά, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς δεύτερους, στὰ *Μετέωρα* τοῦ Κλεομήδη) ὡς πρὸς τὸ ζήτημα ἐὰν ἡ παραδοχὴ ἀπείρου κενοῦ ὁδηγεῖ κατ' ἀνάγκην στὴν παραδοχὴ ὑπάρξεως ἀπείρου σώματος ποὺ τὸ πληροῖ καὶ τὸ καθιστᾷ τόπος τοῦ τὴν καταγράφει καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς στὸ ἀνέκδοτο ὑπόμνημά του στὰ Φυσικά τοῦ Ἀριστοτέλη· βλ. τὴν ἐκδόση ἐνὸς σχετικοῦ ἀποσπάσματος (ad I, 4, 203b 27-30· ed. L.G. BENAKIS) στὸ: R. TODD, *op. cit.*, p. XXIX, testimonium 1.

33. Βλ. SVF, IV: 48 (λῆμμα «ἐκπύρωσις»). Πβ. V. GOLDSCHMIDT, *Le système stoïcien...*, pp. 27-28, 30 (note 3), 42-43 καὶ 62-63· S. SAMBURSKY, *Physics of the Stoics...*, pp. 106-108.

πρὶν τὸν Βλεμμύδη καὶ τὸν Παλαμᾶ ἡ διδασκαλία αὐτὴ εἶχε τροποποιηθεῖ (μέσω μιᾶς ἀντιστοιχικότητας, φυσικά, ἀφαιρέσεως τῆς ἀπειρίας τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κοσμικῶν περιόδων), προκειμένου νὰ μπορέσει νὰ χρησιμεύσει ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς διαλύσεως καὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου³⁴, ἀπὸ μιὰ ὁλόκληρη σειρά χριστιανῶν διανοητῶν τῆς Ἀρχαιότητος³⁵ (Βασίλειος Καισαρείας³⁶, Αἰνεῖας Γαζαῖος³⁷, Ζαχαρίας Μυτιλήνης³⁸, Προκόπιος Γαζαῖος³⁹)· καὶ σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παράδοση στοιχεῖ ὁ Παλαμᾶς στὰ *Κεφάλαιά* του⁴⁰. Σὲ αὐτὸ ἂς προστεθεῖ ὅτι ἤδη ὁ Κλεομήδης εἶχε ἀποσυνδέσει τὴν ὑπαρξὴ ἀπείρου περικοσμίου κενοῦ ἀπὸ τὴν στωικὴ διδασκαλία τῆς ἐκτυ-

34. Ὁ Αἰνεῖας Γαζαῖος εἶναι μᾶλλον ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς χρήστες αὐτῆς τῆς στωικῆς διδασκαλίας ὡς ἐπιχειρήματος ὑπὲρ τῆς συντέλειας τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἐπεσήμανε ὅτι, στὴν πραγματικότητα, «τοῖς ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἐδόκει πολλάκις μὲν φθεῖρεσθαι τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, πολλάκις δὲ ἀνανεοῦσθαι» (Θεόφραστος, PG 85: 973A)· καὶ τὴν χρησιμοποίησε (*op. cit.*, PG 85: 953 C) ἀφοῦ πρῶτα ἐπιχείρησε νὰ ἀποδείξει πῶς εὐλογητὴ τῇ χριστιανικῇ παραλλαγῇ τῆς, αὐτὴν τῆς ἀπαξ φθορᾶς καὶ τελεσίδικης ἀνακαίνισης τοῦ κόσμου: «Ἄλλ' εἰ πάλιν φθεῖρεσθαι μέλλοι [ὁ κόσμος], μεταλλάττειν περίεργον [*inutilis erit et supervacanea mutatio*]. Οὐκοῦν ἄμεινον ἢ εἰσάπαξ μεταβολή, μεθ' ἧν οὐκ εἶναι μεταβολή. Καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀναβιώσεται, οὐχ ὥστε πάλιν τεθνάναι· οὐδὲν γὰρ ἔσται θνητὸν, ἀλλὰ πάντα καινὰ καὶ ἀθάνατα, καὶ ὁ πᾶς οὗτος κόσμος καὶ ὁ ἄνθρωπος» (*op. cit.*, PG 85: 973A). Τὸ ἐπιχείρημα αὐτό, ἄκρως ἀνθρωποκεντρικόν, δὲν μπορεῖ νὰ ἀνατρέψει τὴν ἀντίστοιχον στωικὴν θέσιν, πού εἶναι προϊόν ἐνὸς εὐρύτερου κοσμολογικοῦ στόχατοῦ. Ὁ Αἰνεῖας ἐπιφέρει «περίεργον» («ἀχρηστὴ καὶ ἀσκοπιή») μιᾶς ἀνακαίνισης τοῦ κόσμου πού θὰ τὸν ἐδηλοῦσε ἐκ νέου σὲ φθορά, ὅστις μιὰ τέτοια κοσμικὴ πορεία ἀποκλείει τὴν ἀτομικὴ ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου, ἢ διαφύλαξιν τῆς ὁποίας εἶναι στὴν οὐσία ὁ μοναδικὸς ἀντικειμενικὸς τοῦ στόχος.

35. Βλ. I.P. SHELDON-WILLIAMS, «The Greek Christian Platonist Tradition from the Cappadocians to Maximus and Eriugena»· μέρος VI τῆς *Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy*. Ed. by A.H. Armstrong, Cambridge U.P., 1970, pp. 479-480. Ὅτι πρόκειται γιὰ στωικὸ δάνειο τὸ εἶχε ἐπιστημάνει ἤδη ἓνας χριστιανὸς πού τὴν προσυπέγραφε, ὁ Ζαχαρίας Μυτιλήνης: «Ὅτι δὲ ἀνάγκη φθαρῆναι τόδε τὸ πᾶν καὶ ἐκ τῶν τούτου μερῶν, ὅσημέραι φθειρομένων, ἔστι ῥαδίως καταμαθεῖν. Ὅς γὰρ τὰ μέρη φθείρεται, τούτου καὶ τὸ ὅλον ἀνάγκη ποτὲ τὰ αὐτὰ παθήματα τοῖς οἰκείοις μέρεσιν ὑποστῆναι», ὡς φησι μὲν Βασίλειος ὁ κλεινὸς καὶ θεσπέσιος [*Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* I, 3, 4-6· ed. S. GIET, *Homélies sur l'Exaéméron. Texte grec, introduction et traduction*, «Sources chrétiennes», 26bis, Paris, 1950, p. 106 = ed. E.A. DE MENDIETA & S.Y. RUDBERG, *Basilios von Caesarea. Homilien zum Hexaemeron*, Berlin, Akademie Verlag, 1997, p. 7 = PG 29: 12A]. Τίθενται δὲ τῷ λόγῳ καὶ οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς» (Ἀμμώνιος, 658-663 / ed. M.E. Colonna, *Zacaria Scolastico...*, p. 116 = PG 85: 1088B· πβ. *op. cit.*, 204-207 καὶ 925-926 / ed. M.E. COLONNA, *op. cit.*, 101-102 καὶ 125 = PG 85: 1041A10-14 καὶ 1105B11-12· πβ. Ἀριστοτέλους, *Περὶ οὐρανοῦ* I, 12, 282b2-5). Πβ. ἐπίσης μιὰ χαρακτηριστικὰ ὅμοια στωικὴ διατύπωση τοῦ ἐπιχειρήματος παραδιδόμενη ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο (VII, 141 = SVF, II: 589 / pp. 181, 46-182, 3).

36. Βλ. σημ. 33.

37. Βλ. σημ. 32.

38. Βλ. σημ. 33.

39. *Εἰς τὴν Γένεσιν ἐρμηνεία* (PG 87, 1: 72B13-C1· πβ. 65B-D).

40. *Κεφάλαια φυσικά καὶ θεολογικά* 2, 1-3 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *Saint Gregory Palamas...*, p. 84 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμος Ε'..., σ. 37, 17-19).

ρώσεως, θεωρώντας την παραδοχή «τινὸς ὑποστάσεως κενοῦ» καθ' ἑαυτὴν (τουτέστι καθαρά φυσικῶς) ἀναγκαία⁴¹ καὶ διευκολύνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸν Βλεμμύδη στὴν ἐνσωμάτωση τῆς ὑπόθεσης τοῦ περικοσμίου κενοῦ σὲ ἓνα χριστιανικὸ κοσμοεῖδωλο.

Ὅσον ἀφορᾷ, τώρα, τὴν ὑπηρετήση τοῦ στόχου τῆς ἐνίσχυσης τῆς δεύτερης ἀπὸ τὶς παραπάνω θέσεις μέσῳ στοιχείων τῆς στωικῆς κοσμολογίας, ἡ σύνδεση αὐτὴ δὲν ὁμολογεῖται ρητᾷ· ὅμως μπορεῖ νὰ συναχθεῖ μὲ βεβαιότητα, ἂν σκεφθοῦμε ὅτι Βλεμμύδης καὶ Παλαμᾶς⁴² ἐπιμένουν στὴ μοναδικότητα τοῦ γνωστοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐνσώματου λογικοῦ ὄντος μέσα στὸν κόσμο, ὑποστηρίζοντας⁴³, σὲ ἀντίθεση πρὸς ὅσους θύραθεν σοφοὺς δέχονται τὴν ὑπαρξὴ τεσσάρων κατοικουμένων ζωνῶν καὶ συνεπῶν τεσσάρων «γενῶν ἀνθρώπων» πάντῳ στὴ γῆ⁴⁴, πὼς γῆ «κατοικήσιμος» καὶ συνεπῶς «οἰκουμένη» εἶναι μόνον «ἡ καθ' ἡμᾶς» (πού, κατὰ τὸν Παλαμᾶ, καταλαμβάνει λιγότερο ἀπὸ τὸ ἓνα δέκατο τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς⁴⁵). Μὲ τὴ θέση αὐτὴ περιορίζαν ἀκόμα περισσότερο τὸν χῶρο τόσο τῆς δυνατῆς ὅσο καὶ τῆς πραγματικῆς παρουσίας τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν κόσμο καὶ τὴν ἀνατιμοῦσαν περισσότερο, δυνάμει τοῦ ἀξιώματος πὼς «ἡ ἀξία ἐνὸς πράγματος εἶναι συνάρτηση τῆς σπανιότητός του», ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ λαμβάνον πόρισμα πὼς ὅλος αὐτὸς ὁ κοσμικὸς ὄγκος δημιουργήθηκε προκειμένου νὰ κατοικήσει σὲ ἓνα μικρὸ μόνον μέρος τοῦ ὁ (προφανῶς πολὺ σπουδαῖος ὡς ὑπαρξὴ, γιὰ νὰ δημιουργεῖται γιὰ χάρη τοῦ αὐτοῦ τὸ σύμπαν) ἀνθρώπος⁴⁶.

Ταυτόχρονα, ὅσον ἀφορᾷ εἰδικὰ τὸν Παλαμᾶ, ἡ διδασκαλία αὐτὴ μπο-

41. Κυκλικὴ θεωρία μετεώρων I, 1, 48-67 (ed. R. TODD, *op. cit.*, pp. 2-3).

42. Κεφάλαια φυσικὰ καὶ θεολογικὰ 4, 10-13 καὶ 14, 8-10 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, pp. 88 καὶ 98 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σσ. 40, 2-4 καὶ 44, 16-18).

43. *Op. cit.* 10-14 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, pp. 92-98 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σσ. 42,1-44,19).

44. *Op. cit.* 9 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 92 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 41, 21-33). Στὴν ἐκθεσὴ ἀλλὰ καὶ – τὸ σημαντικότερο – στὴν ἀπόρριψη αὐτῆς τῆς θύραθεν διδασκαλίας ὁ Παλαμᾶς ἀκολουθεῖ τὸν Βλεμμύδη (Εἰσαγωγικὴ ἐπιτομή, βιβλίο Β': Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως, XXVIII, 14-20 καὶ XXX, 5-7, PG 142: 1273C-1277A καὶ 1293B-1296B). Ὡστόσο, ἐνῶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Βλεμμύδου εἶναι καθαρά θεολογικὴ (βλ. παρακάτω, σημ. 46), ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Παλαμᾶ εἶναι καθαρά φυσικὴ.

Π6. τὴν ἀρνητικὴ ἀναφορὰ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ' στοὺς ἀντίποδας καὶ τοὺς ἀντοίκους, ὅπως τὴν καταγράφει ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς (Ῥωμαϊκὴ ἱστορία I, 1· ed. L. SCHOPEN, Νικηφόρου τοῦ Γρηγορᾶ, Ῥωμαϊκὴ ἱστορία. *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Pars XVIII: Nicephorus Gregoras, Vol. I, Bonnae, 1829, p. 12, 14-15).

45. Κεφάλαια φυσικὰ καὶ θεολογικὰ 12, 6-9 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 94 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 43, 3-6).

46. Γιὰ τὴ γενικὴ ἰδέα βλ. Κεφάλαια 24, 3-5 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 106 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 48, 9-11): «...ὁ ἄνθρωπος, ὃς τιμῆς τῆς παρὰ Θεοῦ καὶ προμηθείας τοσαύτης ἡξίωται, ὡς καὶ τὸν αἰσθητὸν τοῦτον ἅπαντα κόσμον πρὸ αὐτοῦ γενέσθαι δι' αὐτόν...».

Ἀπὸ τὴν ἀφθονία οἰκήσιμων καὶ ὅμως μὴ οἰκουμένων περιοχῶν ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης

(Εισαγωγική έπιτομή, βιβλίο Β': *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως* XXVI, 19-20· PG 142: 1277A) θὰ συναγάγει τὴν ἀφθονία τῆς θείας ἀγαθότητος, τὴν ὁποία τόνισε, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, σὲ σκόπιμη ἀντίθεση πρὸς τὸ ἐπιχείρημα τῆς κύριας πηγῆς του, τοῦ Κλεομήδη, ὑπὲρ τῆς πραγματικῆς κατοικήσεως ὅλων τῶν κατοικήσιμων ζωνῶν, ἐπιχείρημα μὲ βάση τὸ ὅτι τὸ ἀναγκαῖο τῆς καθολικῆς κατοίκησης τῆς γῆς τεκμαίρεται ἀπὸ τὴν "φιλοζωία" καὶ γενικότερα ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν δυνάμεων τῆς φύσης, ἡ ὁποία ἐστὶ παρουσιάζεται αὐτόνομη καὶ αὐτάρκης στὶς δραστηριότητές της (χάρη, βέβαια, στὸ θεῖο πνεῦμα ποὺ τὴ διοικεῖ) (*Μετεώρα* I, 1, 262-269 / ed. R. TODD, *op. cit.*, p. 11: «Ὅτι δὲ εἶναι δεῖ καὶ περιοίκους καὶ ἀντίποδας καὶ ἀντοίκους, φυσιολογία διδάσκει. [πβ. Νικηφόρου Βλεμμύδου, *op. cit.* XXVI, 18-20 / PG 142: 1277A4: «Ταῦτα φυσιολογίας τὰ ἐξευρήματα. Πρὸς δ' ἀλήθειαν οὐκ εἰσὶ περιοίκοι, οὔτ' ἀντοίκοι, οὔτ' ἀντίποδες»] ... Τὰ ... ἐπ' ἴσης εὐκρατα κλίματα τῆς γῆς καὶ οἰκεῖσθαι ἐπ' ἴσης ἀναγκαῖον· φιλόζωος γὰρ ἡ φύσις καί, ὅπου δυνατόν, τῆς γῆς πάντα ἐμπεπλῆσθαι καὶ λογικῶν καὶ ἀλόγων ζώων λόγος αἰρεῖ»· πβ. *op. cit.* I, 1, 100 / ed. R. TODD, *op. cit.*, p. 5: «...αὕτη [sc. ἡ συνεκτικὴ δύναμις τοῦ κόσμου] δ' ὑπερβαλλούσῃ δυνάμει χρωμένη συντηρεῖ ἑαυτήν»).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τυπικὴ ἐγκυρότητα τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Βλεμμύδη, τὰ ὅρια μεταξὺ ἀφθονίας καὶ σπατάλης εἶναι δυσδιάκριτα. Ἄν ἀλλάξουμε τὴν μείζονα προκειμένη τοῦ παραπάνω συλλογισμοῦ, θὰ ὁδηγηθοῦμε στὸ ἀντίθετο συμπέρασμα: ἀπὸ τὸν τεράστιο (σὲ σχέση μετὰ τὴ γῆ ὡς κατοικία τοῦ ἀνθρώπου) ὄγκο τοῦ κόσμου καὶ τὸ τεράστιο (σὲ σχέση μετὰ τὴν κατοικήσιμη ζώνη) τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς θὰ μπορούσε νὰ συναγάγει κανεὶς τὴ ματαιότητα τοῦ τεραστίου μεγέθους τοῦ κόσμου καὶ τῆς γῆς καὶ νὰ κάνει λόγο γιὰ ἀσυμμετρία μέσων καὶ σκοπῶν, κατ' ἐπέκτασιν δὲ γιὰ ἐλλειψὴ σοφίας στὸ ἔργο τῆς δημιουργίας. Ἡ μόνη ἀπάντησις ποὺ θὰ μπορούσε νὰ λάβει κανεὶς σὲ μιὰ τέτοια ἐνστάσις εἶναι τὸ ἀνεῖναι τῶν ἐρωτῶν τοῦ Ὑψίστου.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς λόγους ἓνας χριστιανὸς εἶχε ἕνα ἀκόμα γιὰ νὰ ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξη ἀνθρώπων ποὺ κατοικοῦν σὲ ἄλλες ζώνες τῆς γῆς. τὸν βασίλειον ἐκθέτει μὲ σαφήνεια ὁ Προκλήσιος Γάζιος, καὶ ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ κάνει π.χ. σήμερον πολλοὺς χριστιανοὺς νὰ διακινεῖται ἐκ προοιμίου ἀρνητικὰ ἀπέναντι στὸ ἐνδεχόμενον ὕπαρξος ἐνλογῶν ἐξωγήρινων ὄντων: «Ἀντοικουμένην δὲ ὑπὸ τῆς γῆς οὐδεμίαν εἶναι πιστεύομεν. Ἡ γὰρ ἂν κακεῖ Χριστὸς ἐπεδήμησε καὶ τὰ λοιπὰ τὰ παρ' ἡμῖν ἀπῆντηκεν ἢ παραπλήσια καὶ Ἀδάμ καὶ ὄφις καί, εἰ τύχοι, κατὰ κλυσμός» (PG 87: 69B). Πβ. Πράξ. 17, 26-27: «...ὁ Θεὸς ὁ ποιήσας τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ... ἐποίησέ τε ἐξ ἑνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων κατοικεῖν ἐπὶ πᾶν τὸ πρὸς ὡπὸν τῆς γῆς...»· ἡ ἀποψηὶ ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ποὺ κατοικοῦν πάνω στὴ γῆ προέρχονται «ἐξ ἑνὸς αἵματος» εἶναι ἀσυμβίβαστη μετὰ τὴ θύραθεν θεωρία (βλ. *Κεφάλαια φυσικὰ καὶ θεολογικά* 9,3-5· ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 92 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 41, 23-25) ὅτι τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τέσσερα «γένη ἀνθρώπων» εἶναι ἀδύνατο νὰ μεταβεῖ στὶς ζώνες τῶν ἄλλων. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο (ἀλλὰ καὶ ἐπικαλούμενος τὸν εἰκοτολογικὸ τῆς χαρακτῆρα) ἀπέρριπτε τὴν πίστην στὴν ὕπαρξη ἀνθρώπων ἀντιπόδων πρὸς ἡμᾶς ὁ Αὐγουστίνος (*De civitate Dei* XVI, 9, 1-19· ed. B. DOMBART & A. KALB, *Sancti Aurelii Augustini De civitate Dei libri XI-XXII*, "CCSL", tomus XLVIII: *Aurelii Augustini Opera*, Pars XIV, 2, Turnholti, 1955, pp. 510-511: «...nulla ratione credendum est»· πβ. V.I.J. FLINT, «Monsters and the Antipodes in the Early Middle Ages and Enlightenment», *Viator*, 15, 1984, pp. 73-74), ἐνῶ ἀρνητικοὶ ἦσαν, μεταξὺ ἄλλων, οἱ ἐξτῆς χριστιανοὶ συγγραφεῖς: ὁ Λακτάντιος (*Divinae institutiones* I, 24 καὶ *Institutionum epitome* 34· ed. S. BRANDT, *L. Caeli Firmiani Lactantii Opera*, tomus I, Pragae, 1890, pp. 254-255 καὶ 709-710: «De antipodis ... sine risu nec audiri nec dici potest»), τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιχειρηματολογία εἶναι ἴδια μετὰ τοῦ Λουκρητίου (*De rerum natura* I, 1052 κ.ἐξ.)· ὁ Ἰσίδωρος Σεβίλλης, ποὺ ἐξαρτᾶται ἅμεσα ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνον (*Etymologiae* IX, 2, 113 καὶ XIV, 5, 17· ed. W.M. LINDSAY, *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*, Oxonii, 1911: «...fabulose...»)· ὁ Beda Venerabilis (*De temporum ratione* XXXIV· ed. C.W. JONES, *Beda Venerabilis Opera* ["CCSL", tomus 123B], Turnholti, 1977, p. 390)· ὁ πάπας Ζαχαρίας Α' («...perversa... et iniqua doctrina...»· βλ. V.I.J. FLINT, *art. cit.*, p. 65).

ροῦσε νὰ ὑπηρετήσῃ τὸν στόχο τῆς ἀνατροπῆς τῆς πλωτινικῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ οὐρανοῦ καὶ – πράγμα πού τὸν ἐνδιέφερε περισσότερο – τῆς συναφοῦς περὶ “ψυχῆς τοῦ κόσμου”, ἐφόσον παρεῖχε τὴ δυνατότητα συγκρότησης μιᾶς καθαρὰ φυσικῆς ἐρμηνείας τῆς κίνησης τοῦ οὐρανοῦ. Προτοῦ δοῦμε τοὺς ἱστορικοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Παλαμᾶς στράφηκε ἐναντίον τοῦ Πλωτίνου, θὰ ἐξετάσουμε ἐν συντομίᾳ ἀκριβῶς αὐτό: τὴν πολεμικὴ τακτικὴ του.

2.3. Ἡ τακτικὴ τῆς ἀντιπλωτινικῆς πολεμικῆς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ: μηχανιστικὲς θέσεις στὴν ὑπηρεσίᾳ μιᾶς ἰδεαλιστικῆς κοσμολογίας.

Ὅπως εἶναι φανερό ἀπὸ τὰ παραπάνω, ὁ Παλαμᾶς, στηριζόμενος στὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη, διαμόρφωσε μιὰ κοσμολογία ἐναλλακτικὴ πρὸς τὴν πλωτινικὴ, ἡ ὁποία δὲν προϋπέθετε τὴν ἀπαράδεκτη γιὰ τὸν χριστιανισμό θεωρία περὶ “ψυχῆς τοῦ κόσμου” – μιὰ κοσμολογία στὴν ὁποία ἡ κίνηση τοῦ οὐρανοῦ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τρόπο καθαρὰ φυσικό. Τοῦτο σημαί-

Μὴ χριστιανοὶ στοχαστὲς πού δὲν δέχονταν τὴν ὑπαρξὴ ἀντίποδων ἦσαν ὁ Λουκρήτιος (*loc. cit.*) καί, μὲ ἀρκετὰ εἰρωνικὸ τρόπο, ὁ σφοδρὰ ἀντιπλωτικός Πλούταρχος (*Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης*, 924A1-8), ἐνῶ ὁ Γεμῖνος (*Εἰσαγωγή εἰς τὰ φαινόμενα* XVI, 20; ed. G. AULIAC, *Gémios. Introduction aux phénomènes. Texte établi et traduit* [Les Belles Lettres], Paris, 1975, pp. 79-80) ἐκτιμᾶσε πῶς τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ζῶνες τῆς γῆς κατοικήσιμες δὲν σημαίνει ὅτι ἀπὸσπόμεναι κατοικοῦνται. Πβ. τὸ σχόλιο τοῦ Ὀλυμπιοδώρου (*Εἰς τὰ Μετεωρολογικὰ Ἀριστοτέλους σχόλια*; ed. W. STÜVE, *Olympiodori. In Meteora* [CAG, XII, 2], Berolini, 1900, p. 184, 14-18) γιὰ τὴν ἀντεύκρατὴ ζώνη (κατ' ἐξάρτησιν, πιθανότατα, ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιάτη, *Εἰς τὰ Ἀριστοτέλους Μετεωρολογικὰ*; ed. M. HAYDUCK, *Alexandri Aphodisiensis. In Meteora* [CAG, III, 2], Berolini, 1899, pp. 101, 22-102, 15): «Ἀλλ' αὕτη λόγῳ μόνον οἰκεῖται διὰ τὸ ὑπαγορεύειν τὸν λόγον εὐκρατον εἶναι ὥσπερ καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ζώνην. Οὐκ ἀκριβῶς δ' ἴσμεν τίνες οἰκοῦσιν ἐκεῖσε διὰ τὸ μὴ δύνασθαι μήτε ἡμᾶς ἐκεῖσε πορεύεσθαι μήτ' ἐκείνους πρὸς ἡμᾶς...».

Στὸ Βυζάντιο, πρὶν τοὺς Βλεμμύδη καὶ Παλαμᾶ τοὺς ἀντίποδες τοὺς εἶχε κατατάξει στὶς ἀνόητες θύραθεν ἀντιλήψεις ὁ Φώτιος: «Ἐκ τῶν “ὁρατῶν” καὶ τῶν νοητῶν, φησὶν, ἃ ἐκτίσεν ὁ Θεός, ἡ δύνατο “τὴν δύναμιν αὐτοῦ καὶ θεϊότητα” κατιδεῖν καὶ ἐπιγνῶναι, ἀλλ' οὐκ ἠβουλήθησαν. Διὸ καὶ ἑαυτοὺς “ἀναπολογήτους” κατέστησαν. Ποῖον γὰρ ἦν εὐκολώτερον, κύκλους καὶ ζῶδια εἰδωλοποιῆσαι ἐν οὐρανῷ καὶ ἀτράκτους καὶ νήματα καὶ εἰμαρμένην καὶ λοξὸν καὶ τέμνοντα καὶ πόλους καὶ ἀντίποδας καὶ ἀντώμους καὶ μακρὰν φλυαρίαν, ἢ τὸ γνῶναι ὅτι ἔστι ταύτης τῆς ὁρωμένης καὶ ὑπερφυοῦς καλλονῆς δημιουργὸς καὶ κηδεμὼν καὶ πηδαλιούχος;» (*Fragmenta in Epistulam ad Romanos in catenis*; ed. K. STAAB, *Pauluskommentare aus der griechischen Kirche*, Münster, 1963, p. 479, 30-38). Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Φώτιος τὰ ἔγραψε αὐτὰ σχολιάζοντας τὸ παῦλειο: «ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν», πού μνημονεύει καὶ ὁ Παλαμᾶς (*Κεφάλαια* 3, 34-35; ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 86 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 39, 8-9), θεωρῶντας μάλιστα τὰ πράγματα τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξὴ θέτουν οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς «εἰδῶλα», ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ Παλαμᾶς (*Κεφάλαια* 3, 41-44; ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 86 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 39, 16-20), καθιστᾷ ἰδιαίτερα πιθανὸ τὸ ἐνδεχόμενο τὸ κείμενο τοῦ Φωτίου νὰ ἐνίσχυσε τὸν Παλαμᾶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ σχολιασμοῦ καὶ τοῦ ζητήματος τῶν κατοικουμένων ζωνῶν τῆς γῆς, ζήτημα τὸ ὁποῖο εἶχε βρεῖ καὶ στὸν Βλεμμύδη.

νει ἐξ ἀπόψεως τακτικῆς πῶς ὁ Παλαμᾶς, ὄντας ἰδεαλιστῆς (μὲ τὴ μεταφυσικὴ σημασία τοῦ ὄρου) ὁ ἴδιος (ἐφόσον ὡς ἀρχὴ τοῦ κόσμου δὲν δέχεται τὴν ὕλη ἢ τὸ σῶμα ἀλλὰ τὸν ἀπολύτως αὐτοῦ καὶ ἀπείρως διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν κτίσι Θεό), χρησιμοποίησε μιὰ γραμμὴ ἐπιχειρηματολογίας μηχανιστικῆς (μὲ βάση ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον – ἂν ὄχι ἀποκλειστικά – στοικῆς θέσεις), γιὰ νὰ πολεμήσει μιὰ κοσμολογία ἐπίσης ἰδεαλιστικῆ, ἀλλὰ διαφορετικῆ ἀπὸ τὴ δική του. Ὁ Πλωτῖνος, μολονότι θεωροῦσε τὰ διάφορα φυσικὰ σώματα προικισμένα μὲ ἐνδογενεῖς δυνάμεις ὑπεύθυνες γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τους μέσα στὸ κοσμικὸ ὄλο, εἰδικὰ τὴν περιφορὰ τοῦ οὐρανοῦ δὲν τὴ θεωροῦσε ἀποτέλεσμα μόνο φυσικῶν, μηχανικῶν διεργασιῶν· τὴν ἔβλεπε ὡς «θεοφάνεια»⁴⁷. Ὅμως ὁ δικός του «Θεός» διέφερε ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ Παλαμᾶ· ἔτσι ὁ δεύτερος προσπάθησε νὰ παρουσιάσει ἕναν οὐρανὸ καὶ γενικότερα ἕναν φυσικὸ κόσμον τοῦ ὁποίου ἡ κίνησις νὰ μὴν ὀφείλεται σὲ κάποια «κοσμικὴν ψυχὴν», ἀλλ' ἀποκλειστικά στὶς φυσικὰ τάσεις ἢ δυνάμεις τῶν στοιχείων καὶ τῶν σωμάτων ποὺ τὸν ἀποτελοῦν. Ὅσο κι ἂν, ὡς χριστιανός, εἰσάγει καὶ αὐτὸς μιὰ νοητὴ «ἀρχικὴ ὑπόστασις», τὸν *Deus unius*, τὸν Θεὸ τοῦ τὸν θεωροῦσε μόνο δημιουργὸ καὶ συντηρητὴ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὄχι συνιστῶσα τῆς κίνησός του, χωρίζοντας, θὰ λέγαμε, ριζικὰ τὴ *res extensa* ἀπὸ τὴ *res divina* ἀκριβῶς γιὰ νὰ καταδείξει περιττὴ τὴν καταφυγὴ σὲ ἄλλες – πνευματικὲς μὲν ἀλλὰ μὴ χριστιανικὲς – ἐξηγητικὰς ἀρχὰς τῶν (κανονικῶν) οὐρανίων κινήσεων, ἀρχὰς ταυτιστέας μὲσα στὸ πλαίσιο ἑνὸς πνευματοκρατικοῦ μονισμοῦ, ὅπως οἱ διαφορὲς παραλλαγὲς τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Προκειμένου νὰ ἀποφύγει τὴν παραδοχὴ τέτοιων ἀρχῶν, προτίμησε νὰ περιορίσει τὸ πνεῦμα στὴ σφαῖρα τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ θεωρήσει τὸν κόσμον μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ φυσικῶς αὐτάρκτη καὶ αὐτοκίνητου. Δεδομένου ὅτι ὁ μηχανικισμὸς συνδέθηκε μὲ τὸν ὀλισμὸ ἀρκετὰ ἀργότερα, κατὰ τοὺς Νέους Χρόνους, ἡ τακτικὴ τοῦ Παλαμᾶ δὲν περιέκλειε κινδύνους γιὰ τὴν ἰδεαλιστικὴ πλευρὰ τῆς κοσμολογίας του.

2.4. Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἀντιπλωτινικῆς πολεμικῆς τοῦ Παλαμᾶ.

Ποιούς λόγους, ὅμως, εἶχε ὁ Παλαμᾶς, ἕνας χριστιανὸς συγγραφέας τοῦ 14ου αἰῶνα, νὰ στραφεῖ ἐναντίον τοῦ Πλωτίνου, ἑνὸς θύραθεν φιλοσόφου τοῦ 3ου αἰῶνα; Ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὴ θεματολογία τῆς ἐργογραφίας τῆς ἐποχῆς του ἐν γένει καὶ ἀπὸ διαφωτιστικὰ σημεῖα συγκεκριμένων ἔργων, π.χ. ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς *Ἑρμηνείας* τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤᾰ στὸ *Περὶ ἐνυπνίων* τοῦ Συνεσίου⁴⁸, κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 14ου αἰῶνα εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ νεοπλατωνικοὺς στοχα-

47. Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *op. cit.*, σ. 211. Τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ γιὰ ἄλλους Νεοπλατωνικοὺς· βλ. S. SAMBURSKY, *The Physical World in Late Antiquity*, London, 1962 (² 1987), pp. 131-132.

48. PG 149: 521A-524A.

στές ὅπως ὁ Πλωτῖνος, ὁ Πρόκλος, ὁ Συριανὸς καὶ ὁ Συνέσιος, καὶ κυρίως γιὰ τὴ νεοπλατωνικὴ προσέγγιση τῆς ἀστρονομίας⁴⁹. Ὁ Παλαμᾶς διέβλεψε (ὀρθά, ἴσως, ἂν σκεφθοῦμε τὴν ἐμφάνιση τοῦ Πλήθωνα μισὸν αἰῶνα ἀργότερα) στὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ κίνδυνο ἀποπλάνησης τῶν πιστῶν ἀπὸ πράγματα γοητευτικά, ὅπως ἡ φιλοσοφικὴ (ψευδο-)σοφία καὶ ἡ “ἀρχαία σοφία” τῶν διαφόρων λαῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, καὶ κατ’ ἐπέκταση κίνδυνο ὄχι μικρό: κίνδυνο παραγκωνισμοῦ τῆς ἰδίας τῆς χριστιανικῆς πίστεως⁵⁰. Ὁ ἴδιος, μολονότι εἶχε διαβάσει καὶ χρησιμοποίησει ἀρκετὰ φιλοσοφία (ὡς καὶ τὸ *corpus* τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ⁵¹ καὶ τὸ ὑπόμνημα στὸ Γ τοῦ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Σιμπλικίου ἢ Πρισκιανοῦ Λυδοῦ⁵²), ἦταν ὁπαδὸς τῆς πιὸ σκληρῆς ἀντιφιλοσοφικῆς στάσης ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἀπολογητές, ὅπως ὁ Τερτυλλιανός⁵³, καὶ χριστιανῶν διανοητῶν τῶν τελῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὅπως ὁ μαθητὴς τοῦ Αἰνεῖα Γαζαίου Ζαχαρίας Μυτιλήνης⁵⁴, ποὺ κινήθηκαν στὴν ἴδια γραμμὴ. Ἐπικαλούμενος τὸ Ψαλμικὸ: «πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν δαιμόνια»⁵⁵ καὶ τὸν καινοδιαθηκικὸ χαρακτηρισμὸ τῆς ἀνθρώπινης σοφίας ὡς «δαιμονιώδους»⁵⁶, ὁ Παλαμᾶς δὲν δίστασε νὰ συμπεράνει ὅτι ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλωτῖνος ἦσαν δαιμονισμένοι⁵⁷. Γιὰ τὸν

49. Βλ. π.χ. R.E. SINKIEWICZ, «Christian Theology...», pp. 340-346.

50. Στὴν *Νόμων συγγραφὴν* (Π, 26, ed. C. ALEXANDRE, *Une cité idéale au XVe siècle: L'utopie néo-platonne d'un Byzantin, Pléthon, Traité des Lois* [κείμενο, μετάφραση], Paris [1η μερικὴ ἀνατύπωση, 1966· 2η μερικὴ ἀνατύπωση, 1982], pp. 80, 17-82, 12) ὁ Πλήθων θὰ δεχθεῖ, μεταξὺ ἄλλων νεοπλατωνικῶν διασκαλιῶν, καὶ αὐτὴν περὶ ψυχῆς τοῦ οὐρανοῦ, τὴν ὁποία εἶχε πολεμήσει ὁ Παλαμᾶς στὰ *Κεφάλαια* του.

51. Βλ. σημ. 8.

52. Βλ. Ι.Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Βιβλιοκρισία τοῦ: Δ.Ν. ΜΟΣΧΟΣ, *Πλατωνισμὸς ἢ χριστιανισμὸς; Οἱ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τοῦ Ἀντισυχασμοῦ τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦρα (1293-1361)* (μὲ γερμανικὴ περίληψη) (ἐπεξεργασμένη μορφή διδακτορικῆς διατριβῆς), Ἀθήνα, 1998, δημοσιευμένη στὰ *Βυζαντικά*, 19, 1999, σ. 417, σημ. 41.

53. *Apologeticus* 22-23 (PL 1: 404B-406A): «Sciunt daemones philosophi, Socrate ipso ad daemonii arbitrium expectante. Quidni, cum et ipsi daemonium adhaesisse a pueritia dicatur, dehortatorium plane a bono». Ἰουστίνου, *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον* 79, 4 καὶ 83,3 (PG 6: 664A καὶ 673A). Π6. Θεοδώρητου Κύρου, *Ἐπιστ.* 146 (PG 83: 1400B-C). Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας* I, 24 (ed. B. KOTTER, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, Band III, Berlin - New York, 1975, pp. 114, 1-115, 23).

54. Π6. τὴν ἐξῆς ἐπιθετικὴν στάση ἐναντὶ τῆς θύραθεν σοφίας σὲ ἓνα ἔργο κοσμολογικῆς θεματικῆς: «...ὅσοι τῶν ὑμετέρων πέρι γεγράφασι θεῶν, μᾶλλον δὲ πονηρῶν δαιμόνων... Ἡ γὰρ ἀνθρωπίνη σοφία ὀλίγου τινός ἐστιν ἀξία καὶ [an ei mē scribendum? Cf. notam 63 in PG 85: 1092D 16-19] οὐδενός...» (*Ἀμμώνιος*, 157-158 καὶ 699-700 / ed. M.E. COLONNA, *Zacaria Scolastico...*, pp. 100 καὶ 118 = PG 85: 1037A καὶ 1092B).

55. Ψαλμ. 95, 5.

56. Ἰακ. 3, 13-15.

57. Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων I, 1, 18 (ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμος Α' ..., σσ. 381, 17-18 καὶ 23-24). Π6. *op. cit.*, I, 1, 9· 1, 15· 1, 19· II, 1, 19 (371, 19-20· 378, 16-26· 383, 14-15· 482, 13-15· 20-24). Βλ. καὶ *Κεφάλαια*

πρῶτο, τοῦ ἀρκοῦσε ἡ πασίγνωστη ἱστορία τοῦ “σωκρατικοῦ δαιμονίου”. Γιὰ τὸν δεύτερο εἶχε τὴν ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Πλωτίνου ὅτι βιαζόταν νὰ πεθάνει γιὰ νὰ εἰσέλθει στὴν «δαιμονίαν ὁμήγουριν»⁵⁸, καθὼς καὶ τὴ συναφῆ μαρτυρία τοῦ Πορφύριου ὅτι, τὴ στιγμὴ πού ὁ δάσκαλός του πέθαινε, ἔνα φίδι, τὸ ὁποῖο συμβόλιζε τὸν θεο-δαίμονα πού εἶχε μέσα του, σύρθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιθανάτια κλίνη του⁵⁹. Ὅλα αὐτὰ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς «διανοίας» πού συνέλαβε τὴ διδασκαλία περὶ ψυχῆς τοῦ κόσμου (δηλαδή τῆς «διανοίας» τοῦ Πλωτίνου⁶⁰) ὡς «κακοδαίμονος»⁶¹, δηλαδή ὡς διανοίας κατεχόμενης ἀπὸ ἓναν κακὸ δαίμονα, ὁ ὁποῖος τὴν ἔκανε νὰ σκέφτεται παράλογα. Ἑρμηνεύοντας στὶς *Τριάδες*⁶² τὸ παύλειο: «ἐσκοτίσθη ἡ ἀσύνετος αὐτῶν καρδία» (Ρωμ. 1, 21), τὸ ὁποῖο παραθέτει στὴν ἴδια συνάφεια καὶ στὰ *Κεφάλαια*⁶³, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ «καρδία» (sc. ὁ νοῦς) τῶν θύραθεν «σοφῶν» «ἐσκοτίσθη» «ὑπὸ τῶν κακομηχάνως μυούντων πονηρῶν δαιμόνων»⁶⁴, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παράγει θεωρίες ἀνόητες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αὐτὴν περὶ ὑπάρξεως «τῆς τοῦ κόσμου παντὸς ψυχῆς». Γι’ αὐτὸ καὶ⁶⁵ θὰ ἀμφισβητήσῃ τὴ νομιμότητα τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς θύραθεν σοφίας ὡς σοφίας ἀνθρώπινης, ἔστω, ἐφόσον συνίσταται σὲ διδασκαλίες «ἀνακολούθους», ἐνῶ ἄλλου⁶⁶ θὰ πεῖ ὅτι ἡ «σοφία» αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων εἶναι τόσο κατώτερη ἀπὸ τὴν ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια ὅσο ἡ ἀλογία τῶν ζώων ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σοφία⁶⁷.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ καὶ ἡ ἐκτίμησις⁶⁸ ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ Παλαμᾶ στὴ διδασκαλία περὶ “ψυχῆς τοῦ κόσμου” στρεφόταν εἰδικά

28 *in toto* (ed. R.E. SINKIEWICZ, *Saint Gregory Palamas...*, p. 112 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμος Ε' ..., σ. 50, 20-29). Πβ. J.A. DEMETRACOPULOS, *Is Gregory Palamas...*, pp. 45-46, σημ. 19.

58. *Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου* 23, 29-30.

59. *Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου* 2, 23-29 (πβ. J.A. DEMETRACOPULOS, *op. cit.*, pp. 22-23).

60. Φυσικά, τὴ διδασκαλία αὐτὴ δὲν τὴν ἐπινόησε ὁ Πλωτῖνος ἢ ὁ Πρόκλος· ἡ διδασκαλία αὐτὴ ὑπῆρχε ἤδη στὴν ἀρχαία Ἀκαδημία, στὸν μεσοπλατωνισμό καὶ στὸν στωικισμό.

61. 3, 46 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 86 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 39, 21-22). Πβ. J.A. DEMETRACOPULOS, *op. cit.*, pp. 23-24.

62. Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων, loc. cit. (ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμος Α' ..., σ. 381, 30-31).

63. 3, 34 (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 86 = ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμος Ε' ..., σ. 39, 8-9).

64. Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων, I, 1, 18 (ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμος Α' ..., σ. 381, 16-17).

65. *Ibid.* (ed. Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *op. cit.*, σ. 382, 5-10).

66. *Κεφάλαια* 25 *in toto* (ed. R.E. SINKIEWICZ, *op. cit.*, p. 108 = ed. *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, τόμος Ε' ..., σ. 48, 23-49, 10).

67. Πβ. Ὁμιλία ΝΓ', 38 (ed. Σ.Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ ὁμιλίαι ΚΒ'*, Ἀθήνα, 1861, σ. 178).

68. R.E. SINKIEWICZ, «Christian Theology...», pp. 342-346.

έναντίον του Νικηφόρου Γρηγορά και του πνευματικού του κύκλου – αφού, όμως, η έρμηνεία αυτή καθαρθεί από μιὰ προβληματική πτυχή της. Όπως έχω επιχειρήσει να δείξω άλλοι⁶⁹, η παραδοσιακή προσγραφή της θύραθεν διδασκαλίας περί “ψυχῆς τοῦ κόσμου” στὸν (χριστιανό, ἄς μὴν ξεχνοῦμε) Νικηφόρο Γρηγορά εἶναι ἄκρως ἐπισφαλῆς. Τὸ μόνο ἔργο του στὸ ὁποῖο ἡ διδασκαλία αὐτὴ καταγράφεται σαφῶς εἶναι ἡ *Έρμηνεία εἰς τὸν Συνεσίου «Περὶ ἐνυπνίων» λόγον*⁷⁰. ὁμως, ἓνα μοιραῖο ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις σφάλμα τῆς ὥς τώρα ἔρευνας ἦταν ἡ χρῆση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὡς πηγῆς τῶν φιλοσοφικῶν ἀπόψεων τοῦ ἰδίου τοῦ Γρηγορά⁷¹, κατὰ κραυγαλέα παραθεώρηση τῆς ρητῆς διαβεβαίωσης τοῦ ἰδίου ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ ἔρμηνεία ἀπόψεων ἄλλου στοχαστῆ, τὶς ὁποῖες, στὸν βαθμὸ πού δὲν συνάδουν πρὸς τὸν χριστιανισμό (π.χ. κατὰ τὸ ὅτι ὑποθέτουν μιὰ “ψυχὴ τοῦ κόσμου”, διδασκαλία καθαρὰ «ἐλληνική», ὅπως σημειώνει ξεκάθαρα ὁ ἴδιος⁷²), προφανῶς δὲν ἀσπάζεται⁷³. Κατὰ συνέπεια, ἡ θεώρηση τῆς ἀντιπλωτινικῆς κρι-

69. Νικολάου Καβάσιλα, «Κατὰ Πύρρωνος»..., σσ. 215-218 (σημ. 300)· 223 (σημ. 334)· ἑλ. καὶ τῇ βιβλιοκρισίᾳ στὰ *Βυζαντινά* 49, 1999, σ. 411.

70. PG 149: 534B-535A.

71. Βλ. π.χ. H.-V. BEYER, *Nikiforos Gregoras, Antirrhetica I. Einleitung, Textausgabe Übersetzung und Anmerkungen*, Wien («Wiener byzantinistische Studien», XII), Wien, 1976, pp. 27-28· Δ.Ν. ΜΟΣΧΟΣ, *Πλατωνισμός καὶ χριστιανισμός*..., σ. 165.

72. PG 149: 534B6-7: «Ἕλληνα καὶ οὗτος τῇ δόξῃ οὐ, τὰ αὐτὰ ἐκείνους διέξεισι καὶ στήν εἶναι τὸν κόσμον ἐμψυχόν».

73. Προκειμένου, λέει, νὰ μπόρῃ κανεὶς νὰ κατανοήσῃ τὸ δύσκολο ἔργο τοῦ Συνεσίου, πρέπει νὰ «μετασχηματίζεται» (ἐξωτερικὰ μὲν, ἑξῆς) «πρὸς παντοίας δόξας καὶ τὰ πλεῖστα τῆς ἡμετέρας [sc. τῆς χριστιανικῆς «δόξης»] στεροφύλους»· PG 149: 527B6-8). Καὶ λίγο μετὰ περιγράφει τὸ ἔργο του ὡς ἐρμηνευτοῦ τοῦ Συνεσίου ὡς ἐξῆς: «...ἀλλόφυλον δόξαν διαλευκαίνοντες... λήσομεν πάντως ἀνέγκλητοι μέιναντες» (PG 149: 528A15-B1). Ὁ R.E. SINKEWICZ («Christian Theology...», pp. 342-343) ἐπιχειρεῖ νὰ δείξῃ πὼς ὁ Γρηγορᾶς πίστευε στὴν ὑπαρξὴ “ψυχῆς τοῦ κόσμου” ἐπικαλούμενος τὴν *Ῥωμαϊκὴν ἱστορίαν* IV, 8 (ed. L. SCHOPEN, *Νικηφόρου τοῦ Γρηγορά, Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*..., Pars XVIII, Vol. I, pp. 108, 8-109, 7), ὅπου ὁ Γρηγορᾶς θεωρεῖ τὴ σχεδὸν ὀλικὴ ἐκλείψῃ σελήνης τῆς 25ης Μαΐου 1267 σημάδι «τῶν μεγίστων καὶ παλαιολογικῶν συμφορῶν τῶν Ῥωμαίων, ἃς ὑπὸ τῶν Τούρκων ὑφίστασθαι ἐμελλον», καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ δικαιώσῃ θεωρητικὰ αὐτὴ τὴν πεποιθήσῃ του ἐπικαλούμενος τὴν ἰδέα ὅτι: «ἐν... ὁ κόσμος σῶμα συμφυὲς ἐκ μερῶν καὶ μελῶν, ὡς ὁ ἄνθρωπος φάναι, συγκείμενος». Ὅμως, ἐνῶ αὐτὴ ἡ “κοσμικὴ συμπάθεια” στὸν πλατωνισμό καὶ στὸν στωικισμό ἀποδίδεται ρητὰ στὴν ὑπαρξὴ “ψυχῆς τοῦ κόσμου”, ὁ Γρηγορᾶς δὲν δίνει μιὰ τέτοια ἐξήγηση. Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν δίνει καμμία, μᾶς δίνει ἴσως τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσουμε τὴν πίστη του σὲ αὐτὴ τὴ “συμπάθεια” ὄντολογικὰ ἐκκρεμῇ, ἀλλὰ ὅχι καὶ τὸ δικαίωμα νὰ τοῦ ἀποδώσουμε ἐμεῖς μιὰ ἐξήγηση πού ὁ ἴδιος στὴν *Έρμηνείαν* του χαρακτήριζε ἀποποιητικὰ «ἐλληνικὴν δόξαν». Ἄς θυμηθοῦμε, ἄλλωστε, ὅτι τὴ “συμπάθεια” αὐτὴ τὴ δέχονταν καὶ χριστιανοὶ στοχαστὲς πού βρίσκονται ὑπεράνω κάθε ὑποψίας τέτοιου “ἐλληνισμοῦ”. Γιὰ παράδειγμα, στὸ *Κατὰ Ἀρειανῶν Β* ’28 τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας ἀπαντᾶται ἡ ἐξῆς ἐντονα στωικὴ (καὶ φραστικὰ συγγενὴς μὲ τοῦ Γρηγορά, πού μᾶλλον ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον ἀντλήσῃ ἐν προκειμένῳ) θέσις: «...ὅλως οὐδὲ ἐν μόνον, ἀλλ’ ἕκαστον τῶν γενομένων, ὥσπερ ἀλλήλων ὄντα μέλη, ἐν καθάπερ σῶμα, τὸν κόσμον ἀποτελοῦσιν» (PG 26: 205C). Ἐπίσης, ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης (ἑλ. π.χ. *Summa theologiae* I, 115, 4 καὶ 6· πβ. *Epistola de occultis operibus naturae*) δέχεται ὅτι τὰ οὐράνια σῶματα ἐπιδρῶν στὰ γήινα, ἀκόμα καὶ στὸν

τικῆς τοῦ Παλαμᾶ ὡς κατ' οὐσίαν στρεφόμενης ἐναντίον τοῦ Γρηγοῤᾶ εἶναι – μὲ βάση τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο τῆς σκέψης τοῦ Γρηγοῤᾶ – ἀνέρειστη.

Ὡστόσο, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γρηγοῤᾶς χρεώθηκε ἀκόμα καὶ στὶς μέρες μας μιὰ τέτοια θεωρία δὲν εἶναι τυχαῖο· ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ὁ Παλαμᾶς, μέσα στὴν πολεμικὴ ἔνταση τῆς πρώτης φάσης τῆς ἡσυχαστικῆς ἐριδας, δὲν δίστασε νὰ κατηγορήσει παντελῶς ἀβάσιμα τὸν Βαρλαάμ πὼς ἐξισώνει, δῆθεν, τὴ θύραθεν θεογνωσία μὲ τὴ χριστιανικὴ ἢ πὼς εἶναι, τάχα, ὁπαδὸς τῆς πυρρῶνειας «ἐφεκτικῆς»⁷⁴, δικαιούμεθα νὰ σκεφθοῦμε ἀναλογικὰ πὼς τὰ κεφάλαια 3-8 τῶν *Φυσικῶν καὶ θεολογικῶν κεφαλαίων* τὰ συνέθεσε ὡς ἔμμεση (ἂν καὶ βεβιασμένη) πολεμικὴ ἐναντίον ἀπόψεων τὶς ὁποῖες εἶχε κάθε ὄφελος νὰ πιστεύεται πὼς τὶς ὑποστηρίζουν ὅσοι ἐπέμεναν, παρὰ τὶς συμβουλές του, νὰ κατατρίβονται μὲ τὴ «μωρανθεῖσα σοφία» τοῦ κόσμου τούτου καὶ εἰδικὰ ὁ «φιλόσοφος» (καὶ συνεπῶς ὄχι γνήσιος χριστιανός, ὑποτίθεται) Γρηγοῤᾶς. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γρηγοῤᾶς ἐνσωμάτωνε στὰ ἔργα του χωρία ἀπὸ τὶς Ἑννεάδες (βλ. μέρος Α', σσ. 183-184), μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, μάλιστα, ἐπρόκειτο νὰ ἐπικαλεστεῖ κατὰ τὴν ἀντιπαλαμικὴ πολεμικὴ του (ἐκ παραλλήλου, ἔστω, μὲ πολλοὺς Πατέρες), δὲν ἦταν ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ὁ Παλαμᾶς θὰ συγχωροῦσε εὐκολὰ σὲ ἕναν συγγραφέα ποὺ ἤθελε νὰ θεωρεῖται χριστιανός. Καὶ τοῦ ἀπηύθυνε (χωρὶς νὰ τὸν κατονομάζει ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸν στόχο τοῦ, ἀκριβῶς ὅπως εἶχε κάνει λίγα χρόνια πρὶν μὲ τὸν Βαρλαάμ στὸ *ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων Α' καὶ Β'*)⁷⁵ ἕνα δοκίμιον «κατηγορῶν» ἐπὶ ἐλληνισμῶν⁷⁶.

ἐγκέφαλο τοῦ ἀνθρώπου (ὅσο κι ἂν ἡ ἀνθρώπινη θέλησις μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ στὴν ἐπίδρασή τους), χωρὶς νὰ ἀποδίδει τὸ γεγονὸς αὐτὸ σὲ κάποια “ψυχὴ τοῦ κόσμου”. Βέβαια, ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Θωμᾶς δὲν συνέδεσαν τὰ οὐράνια φαινόμενα μὲ ἱστορικὰ γεγονότα, ὅπως ἔκανε ἐν προκειμένῳ ὁ Γρηγοῤᾶς, ἀλλὰ μὲ φαινόμενα καθαρὰ φυσικά. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ, ὅμως, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τεκμήριο πίστεως τοῦ δεύτερου σὲ μιὰ “ψυχὴ τοῦ κόσμου”· σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ὁ Γρηγοῤᾶς προβληματιζόταν πῶς ἔντονα ἀπὸ ἐκείνους γιὰ τὴν ἔκταση τῆς “κοσμικῆς συμπάθειας”, τὴν ὁποία ὅμως τελικὰ ἄφησε ἀνερμήνευτη, πιστεύοντας, ἴσως, πὼς ὀφείλεται (ὅπως, κατ' αὐτόν, ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν πραγμάτων αὐτοῦ τοῦ κόσμου) σὲ «ἀπορρήτους λόγους» τῆς θείας σοφίας (ἐπ' αὐτοῦ βλ. Ι.Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Νικολάου Καβάσιλα...*, «Κατὰ Πύρρωνος»..., σσ. 88-108).

74. Γιὰ τὸ πρῶτο βλ. τὴ (δικαιολογημένη) διαμαρτυρία τοῦ ἰδίου τοῦ Βαρλαάμ στὴν 3ῃ Ἐπιστολὴν του (τὴν ὁποία ἐπιγράφει χαρακτηριστικὰ: Ἐπολογητικὸς ἢ κατὰ σοφισμάτων), 474-512 (ed. G. SCHIRÒ, *Barlaam Calabro, Epistole greche. I primordi episodici e dottrinari delle lotte esicaste*, Palermo, 1954, pp. 298-300· πβ. Ι.Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Νικολάου Καβάσιλα*, «Κατὰ Πύρρωνος»..., σσ. 228-229, σημ. 347), ἐνῶ γιὰ τὸ δεύτερο βλ. Ι.Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *op. cit.*, σσ. 64-68.

75. Πβ. R.E. SINKIEWICZ, «Christian Theology...», p. 345.

76. Ἄν θεωρήσουμε σωστὴ τὴ χρονολόγησιν ποὺ ἔχω προτείνει γιὰ τὰ *Κεφάλαια* (1347/48· βλ. *Αὐγουστῖνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς...*, σσ. 110-115), ἔπεται ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἄσκησε τὴν ἀντιπλωτινικὴ-ἀντιπρόκληια πολεμικὴ του πρὶν τὴν ἀνάμιξιν τοῦ Γρηγοῤᾶ στὴν ἡσυχαστικὴ ἐριδα (1350/51). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ φήμη τοῦ Γρηγοῤᾶ ὡς «φιλοσόφου» ρέποντος πρὸς νεοπλατωνισμό ἦταν ἐδραιωμένη ἀπὸ καιρό.

2.5. Ὁ χαρακτήρας τῆς ἀντιπλωτινικῆς πολεμικῆς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ: φιλοσοφία ἢ θεολογία;

Γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Παλαμᾶ καθ' ἑαυτὴν, τὸ τελευταῖο ζήτημα ποὺ μένει νὰ ἐξετάσουμε εἶναι τὸ ἐξῆς. Ἄν ἀναλογιστοῦμε τὸν ὑποβιβασμὸ τῶν ἀνθρωπίνων γνωστικῶν δυνάμεων ἐκ μέρους τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ εἶδαμε παραπάνω (§2.4), εὐλόγο εἶναι νὰ ἀναρωτηθοῦμε πόση (ἢ μᾶλλον τί εἶδους) ἀξία μπορούμε ἢ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε στὰ τρία (ἀνθρώπινα, φυσικά) παλαμικά ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς κοσμολογίας τοῦ Πλωτίνου, τὰ ὅποια εἶδαμε παραπάνω, καὶ στὸ (ἀνθρώπινο, φυσικά, καὶ μάλιστα ἐσφαλμένο, ὅπως ἐμελλε νὰ δειχθεῖ ἀπὸ τὴν κοπερνίκεια καὶ κυρίως τὴ γαλιλαϊκὴ καὶ τὴ νευτώνεια φυσικὴ) κοσμολογικὸ πρότυπο ποὺ ὑποστήριξε ἀντ' αὐτῆς ὁ Παλαμᾶς. Ἡ κοσμολογία τῶν *Φυσικῶν καὶ θεολογικῶν κεφαλαίων* ἔχει χαρακτηριστεῖ⁷⁷ «χριστιανικὴ κοσμολογία» – καὶ ὀρθῶς, ὑπὸ τὴν ἐννοια ὅτι στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Παλαμᾶς, στηριζόμενος στὴν *Εἰσαγωγικὴν ἐπιτομὴν* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη (βιβλίο Β': *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*)⁷⁸, παρουσίασε ἓνα γενικὸ κοσμοεἶδωλο συμ-

77. R.E. SINKEWICZ, «Christian Theology...», p. 336.

78. Ὅπως φαίνεται, ὁ Παλαμᾶς εἶχε διαβάσει καὶ τὸ Α' βιβλίο (*Ἐπιτομὴ λογικῆς*), ἢ τοῦλάχιστον τὸ κεφ. 3 (τὸ ὁποῖο φαίνεται πὺς κακλοφοροῦσε καὶ ἀνεξάρτητο, βλ. M. VERHELST, «La tradition manuscrite de Nicéphore Blemmydes», *Bulletin de Philosophie Médiévale*, 8/9, 1966/67, pp. 111-118). Σὲ προηγουμένη μελέτη μου (*Αὐγουστίνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς...*, σσ. 96-98) εἶχα ἀναφερθεῖ στὴν κατάταξη τῶν ἀνθρωπίνων γνωστικῶν δυνάμεων (αἰσθησις, φαντασία, δόξα, διάνοια, νοῦς) ποὺ συναντοῦμε στὴν Ὁμιλίαν ΝΓ', 36-38 (ed. Σ.Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *op. cit.*, σσ. 173-175) τοῦ Παλαμᾶ, ἀφήνοντας τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν ἀνοιχτό. Στὸ μεταξύ, ὁ ἐντοπισμὸς μίας χαρακτηριστικῆς παραλληλίας (Ι.Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, βιβλιοκρισία στὰ *Βυζαντικά*, 19, 1999, σ. 417, σημ. 41) ἀπέδειξε ὅτι μίᾳ ἀπὸ τὶς πηγές του ἦταν τὸ ὑπόμνημα στὸ Γ' *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Σιμπλικίου ἢ Πρισκιανοῦ Λυδοῦ (πθ. ἐπίσης τὸ 218, 40 [ed. M. HAYDUCK, *Simplicii, In De anima*, CAG, XI, Berolini, 1882] τοῦ ὑπομνήματος [«συμπλεκόμενου ταῖς σωματοειδέσι γνώσεσι...»] πρὸς τὸ 175, 27-28 [«φύσει τὴν μετὰ σώματος ἔχων συμπλοκὴν καὶ ταῖς σωματοειδέσι γνώσεσι συμπεφυρμένος...»] τῆς Ὁμιλίας). Τώρα, φαίνεται πὺς πηγὴ τῆς κατάταξης τῶν γνωστικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ὀρισμῶν τους ἦταν τὸ κεφ. I, 14-29 (PG 142: 712D-716D) τῆς *Ἐπιτομῆς λογικῆς* τοῦ Βλεμμύδη, τὸ ὁποῖο μοιάζει μὲ διδακτικὴ ἀπλοποίηση σχετικῶν χωρίων τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Σιμπλικίου. Γιὰ παράδειγμα, γιὰ τὴν «δόξαν» στὸν Σιμπλίκιο διαβάζουμε ὅτι εἶναι δύο εἰδῶν: «ἢ κατὰ τὸ ἐπιπόλαιον καὶ δοκοῦν γνώσις», ποὺ εἶναι ἡ γνώση τῶν «ἀλόγων ζώων», καὶ «ἢ ἐκ τοῦ λόγου καὶ συλλογισμοῦ [γνώσις]», ποὺ ἔχουν μόνον οἱ ἄνθρωποι, καὶ γι' αὐτὸ ἡ «δόξα» «ἐπαμφοτερίζει ... τῆς αἰτίας ἐκατέρωθι ἀμοιροῦσα» (ed. M. HAYDUCK, *op. cit.*, p. 207, 21-22)· στὸν Βλεμμύδη, τώρα, διαβάζουμε ὅτι ἡ «δόξα» «ἐπαμφοτερίζει· γίνεται γὰρ μετὰ λόγου καὶ ἄνευ λόγου», ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν «δοξάζῃ τὰ πράγματα» «ἐξ αἰτίας εὐλόγου» ἢ «χωρὶς αἰτίας», δηλαδὴ ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν τὸ περιεχόμενό της ἀποτελεῖ «σμπέρασμα ... προτάσεων» ἢ ὄχι (I, 15· PG 142: 712D-713A), ἐνῶ στὸν Παλαμᾶ διαβάζουμε ὅτι «δόξα ἢ μὲν ἀπὸ φαντασίας ὁρμωμένη ψῆφος ἄλογός ἐστιν, ἢ δ' ἀπὸ τῆς διανοίας οὐ· πρὸς γὰρ ἀμφοτέρα πέφυκεν ἡ ἑξὶς αὕτη» (*op. cit.* 36· ed. Σ.Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *op. cit.* σ. 174, 4-6). Ἡ ἐξάρτηση εἰδικὰ τοῦ Βλεμμύδη ἀπὸ τὸν Σιμπλίκιο δὲν εἶναι διόλου παράξενη, ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι τὸ ὑπόμνημα

βατό πρὸς τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία *de Deo creatore* καὶ ταυτόχρονα ἀσύμβατο ἢ, τοῦλάχιστον, ὄχι εὐνοϊκὸ πρὸς θύραθεν φιλοσοφίες ποὺ συνέδεαν παραδοσιακὰ τὴν ὄντολογία τους καὶ τὴ μεταφυσική τους μὲ τὴν κοσμολογία, ὅπως ἦταν ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλωτίνου. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἐνδιαφερόταν νὰ ἀποδείξει τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία συμβατὴ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνῶση, παραδεχόμενος ἐμμέσως (καὶ μᾶλλον ὀρθά)⁷⁹ ὅτι τὰ μεγέθη αὐτὰ ἐφάπτονται.

Ὅμως, στὴν πραγματικότητα, ὁ Παλαμᾶς δὲν τὸ ἔκανε αὐτὸ προγραμματικά, ἀλλ' εὐκαιριακά, τουτέστι μόνον ἐν ὄψει τοῦ θύραθεν κινδύνου ποὺ πίστευε πὼς συνιστοῦσε (ἢ ποὺ ἤθελε νὰ κάνει τοὺς ἀναγνώστες του νὰ πιστεύουν πὼς συνιστοῦσε) ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἀστρονομία καὶ τὶς νεοπλατωνικὲς κοσμολογικὲς διδασκαλίες κατὰ τὴν ἐποχὴ του. Καὶ αὐτὸ διότι ὁ Παλαμᾶς ταλαντευόταν συχνὰ μεταξὺ θεολογίας ἀποδεικτικῆς-φιλοσοφικῆς καὶ θεολογίας φιντεϊστικῆς, καὶ δὲν ἔθετε ὅρια σαφῆ (οὔτε μεθόδου οὔτε περιεχομένου) μεταξὺ τῶν δύο⁸⁰ – σὲ ἀντίθεση, λόγου χάρι, μὲ τὸν Θωμᾶ Ἀκρινάτη, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, διακρίνοντας προγραμματικὰ τὴ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, μποροῦσε στὴ συνέχεια νὰ ἀσκεῖ κριτικὴ σὲ συγκεκριμένους διδασκαλίες τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ διαφόρων νεοπλατωνιζόντων Ἀράβων στοχαστῶν σὲ ἐπίπεδο καθαρὰ φιλοσοφικό. Ἐλλείπει, λοιπόν, ἐνὸς ἀνάλογου σαφοῦς μεθοδολογικοῦ πλαισίου ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ Παλαμᾶ, ἡ πολεμικὴ τοῦ κατὰ τὴν κοσμολογία τοῦ Πλωτίνου μολονότι στὴν ἐπιφάνειά της, τουτέστιν ἀποκομιμὴν ἀπὸ τὸ ὅλο πλῆθυσ τοῦ παλαμικοῦ στοχασμοῦ, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ φιλοσοφικὴ κατὰ βάθος εἶναι θεολογικὴ καὶ συγκεκριμένα ἀπολογητικὴ κατὰ τὸ μέτρο δὲ αὐτὸ ρητορικὴ, καὶ συνεπῶς κατὰ τὴν οὐσία της μὴ φιλοσοφικὴ⁸¹. Αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴ σαθρότητα τῶν ἀντιπλωτινικῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Παλαμᾶ (βλ. τὴ σύντομη κριτικὴ ποὺ τοὺς ἄσκησα στὴν § 2.2). Ὁ σκοπὸς τοῦ Παλαμᾶ δὲν ἦταν φιλοσοφικός (νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τὶς ἰδέες τοῦ Πλωτίνου καθ' ἑαυτές, δηλαδή σε ἐπίπεδο θεωρητικό), ἀλλὰ ρητορικός. Ἡ πολεμικὴ του ἀπέβλεπε

τοῦ Συμπλίκιου στὰ *Φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν μία ἀπὸ τὶς κυριότερες πηγές τοῦ Β' βιβλίου τῆς *Εἰσαγωγικῆς ἐπιτομῆς* (βλ. W. LACKNER, «Zum Lehrbuch...», p. 164· τοῦ ἴδιου, «Die erste Auflage...», pp. 355-356).

79. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν (ὠφελμιστικὸν πνεύματος, στὴν οὐσία) μετανεωτερικὴ θεώρηση αὐτῶν τῶν δύο μεγεθῶν ὡς “παράλληλων” ἢ “ἀσύμπτωτων” κ.λπ., ἡ ὁποία ἀποτελεῖ νεότερη ἐκδοχὴ τῆς δυτικῆς μεσαιωνικῆς θεωρίας τῆς “διπλῆς ἀλήθειας” καὶ ἐπιτρέπει – ἂν δὲν ἐνθαρρύνει, κιόλας – τὴ συνύπαρξιν ἀκόμα καὶ ἀντιφατικῶν ἀπόψεων μέσα σὲ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, μὲ τὸ σαθρὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ *p* εἶναι ἐπιστημονικὴ ἐνῶ ἡ ὄχι *-p* θρησκευτικὴ.

80. Βλ. Ι.Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Νικολάου Καβάσιλα, «Κατὰ Πύρρωνος»...*, σ. 71.

81. Τοῦτο συνάδει μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιμετώπισε ὁ Παλαμᾶς καὶ ἄλλες φιλοσοφικὲς διδασκαλίες, τὶς ὁποῖες συνέβη (γιὰ θεολογικοὺς λόγους) νὰ δεῖ θετικά, π.χ. τὴ στωικὴ διδασκαλία περὶ ἐνδεικτικοῦ καὶ ὑπομνηστικοῦ σημείου· βλ. Ι.Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Αὐγουστίνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς...*, σσ. 73-79.

στην επίτευξη ενός συγκεκριμένου ιστορικού αποτελέσματος: στην εξασθέ-
νιση του φιλοπλατωνισμού της εποχής του και ειδικά του βασικότερου
εκπροσώπου του, του Νικηφόρου Γρηγορά.

Ι.Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
(Πάτρα)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

* Μία πρόωγη μορφή αυτής της μελέτης ανακοινώθηκε στο Θ΄ Διεθνές Συμπόσιο Φιλο-
σοφίας (μέ θέμα: «Πλατωνικό και νεοπλατωνικό κοσμοείδωλο») που διοργάνωσε το Διεθνές
Κέντρο Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας στην Ολυμπιακή Ακαδημία (Όλυμπία,
Αύγουστος 1998). Ευχαριστώ θερμά τους Ιωάννη Δελλή και Λίνο Μπενάκη για την ανά-
γνωση της μελέτης και τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

